

ACTA

JOGTUDAT-KUTATÁSOK A SZOCIALISTA
MAGYARORSZÁGON*FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István
egyetemi docens (PPKE JÁK) – egyetemi docens (PPKE JÁK)**1. Bevezetés**

A szocialista jogtudomány négy évtizedének¹ első és legfontosabb, szociológiai módszerekkel vizsgált kutatási témája volt a jogtudat problematikája. Egyúttal ez volt a hazai jogszociológia első jelentős kutatási programja is, amely a tudományág 1960-as évek elején történt elfogadtatását követően² egészen a rendszerváltást megelőző évekig, több hullámban zajlott. A szocialista jogtudomány a kutatás kezdetekor meghatározó jelentőségű alakjai – Szabó Imre és Kulcsár Kálmán³ –, a múlttal való szakítás és szembefordulás jegyében, mindketten elutasították a „polgári jogtudományt”, azonban inkább – a marxista frazeológiát felidézve – a „megszüntette megőrzés” ambivalenciája érhető tetten e viszonyban. Valójában nagymértékben merítették invenciót mind a korábbi magyar hagyományokból, mind pedig a kortárs „burzsoá” jogtudomány eredményeiből.

* Készült a *Magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* OTKA kutatás keretében (OTKA 105552).

¹ A jogtudomány akadémiai szférájában a kommunista hatalomátvétel 1949-ben zajlott le. Az előző év december 31-ével kényszernyugdíjazták Moór Gyulát, s nevezték ki helyére – az akkor még jószerint ismeretlen – Szabó Imrét az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán az Állam- és Jogelméleti Tanszék élére. A poszt jogos várományosa, a szintén jelentős nemzetközi reputációval bíró Horváth Barna számára pedig ez adta a végső lökést az emigrációhoz. Vö. SZABADFALVI József: Törekvés egy jogfilozófiai szintézisre. Moór Gyula jogbölcselete. In: LOSS Sándor – SZABADFALVI József – SZABÓ Miklós – H. SZILÁGYI István – ZÓDI Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. 143–209., kül. 150–151.; H. SZILÁGYI István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: LOSS et al i. m. 211–266., 214.

² E folyamatról kritikai kontextusban lásd FLECK Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. *Világosság*, 2004/4. 65–77.

³ Kulcsár pályakezdéséről ld. VARGA Csaba: Egy jogtudós útkeresése. Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémia jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle*, 2013/3. 167–204.

Szabó Imre – akinek szerepe a jogtudat kutatások szempontjából csupán az ideológiai fedezet biztosítására szorítkozik – vonatkozásában e felemás viszony első sorban abban mutatkozik meg, hogy miközben megsemmisítő bírálatot gyakorolt nemzetközileg elismert elődeivel – különösen Moór Gyulával és Horváth Barnával – szemben, mégis a nemzetközi színvonalú társadalomtudomány műveléséről kialakított elképzeléseiben éppen az ő példájukat tartotta szem előtt.⁴ Az MTA Jogtudományi Intézetének élére való 1955-ös kinevezését követően folyamatosan kereste azokat a lehetőségeket, melyek révén a hazai jogtudomány nemzetközi kapcsolatai, a szűkre szabott ideológiai korlátok között, egyáltalán fenntarthatók voltak.

Kulcsár Kálmán esetében Horváth Barna szerepe közelebről azért is érdemel figyelmet, mivel Horváth már a '30-as évek végétől kezdve foglalkozott a közvélemény-kutatás szociológiájával,⁵ a '40-es évek elején pedig a szegedi joghallgatók körében végzett kérdőíves kutatást a jövődől jogászok személyiségének jellemzése céljából.⁶ Olyan kutatások voltak ezek, amelyek nyilvánvalóan szoroson – noha intuitív módon – kapcsolódtak a jogtudat problematikájához.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Kulcsárt bizonyosan inspirálta a magyar jogi népelet kutatásának hagyománya, mely második hulláma 1938-ban Hofer Miklós és Györfi István kezdeményezésével indult, és amelyben Kulcsár – Tárkány Szűcs Ernő és Bónis György mellett – személyesen is részt vett.⁷

Ami a kortárs nyugati jogtudomány hatását illeti, a kutatások szempontjából nagyon fontos volt a „lengyel kapcsolat”. Ez azt jelentette, hogy Kulcsárnak sikerült a hazai kutatásokat egy olyan nemzetközi tudományos együttműködés elméleti kerete közé beilleszteni, melyben nyugat-európai tudósok mellett – Adam Podgórecki, a

⁴ Szabó Imre jogi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte a '30-as évek közepén, ahol Hans Kelsen előadásait is hallgathatta. 1946-ban még elismerő recenziót ír Moór egy kései művéről, hogy aztán az 1955-ös *opus magnum*ában Moór a „Horthy-korszak hivatalos jogbölcselőjeként” diszkreditálja. Szabónak a szocializmus korszakában kivívott megkérdőjelezhetetlen tekintélyét jelzi, hogy az 1955-ös művét gyakorlatilag változatlan formában 1980-ban újra kiadhatta. Vö. SZABÓ Imre: A jogbölcsélet problémái. (Moór Gyula tanulmánya). *Jogtudományi Közlöny*, 1946/1–2. 39–40.; SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955., 1980². A téma legjobb összefoglalásaként ld. SZABADFALVI József: Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcséleti gondolkodásról. In: SZABADFALVI József: *A cselevőségi elmélettől az újrealizmusig*. Budapest, Gondolat–DE ÁJK, 2004. 217–237.; József SZABADFALVI: Revaluation of Hungarian Legal Philosophical Tradition. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 89., 2003/2. 159–170.; Csaba VARGA: Barna Horváth. In: Barna HORVÁTH: *The Bases of Law / A jog alapjai*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. XVII–XVIII.

⁵ Ld. HORVÁTH Barna: A közvélemény ellenőrzése. *Acta Univ. Szegediensis. Sectio Juridico-Politica*, Tom. XIV. Fasc. 2. Szeged, 1939.; HORVÁTH Barna: A közvélemény vizsgálata. Die Untersuchung der öffentlichen Meinung. The examination of public opinion. *Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár, Juridico-Politica*, 1942.; HORVÁTH Barna: A közvélemény megszólaltatása. *Közvélemény. A Magyar Közvéleménykutató Intézet Szemléje*, 1946. január. 3–5.

⁶ Ld. HORVÁTH Barna: A láthatatlan ember. *Délvidéki Szemle*, 1942/6. 226–233.

⁷ Kulcsárnak a népi jogélet kutatásához való ambivalens viszonyáról ld. H. SZILÁGYI István: Találjuk ki a magyar jogi antropológiát! In: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest, Osiris, 2000. 84–94.; István H. SZILÁGYI: Let Us Invent the Hungarian Legal Anthropology. *Rechtstheorie*, 2002/2–4. 187–196.

krakkói egyetem tanára személyében – egy szocialista országbeli kutató is részt vett.⁸ E sajátos nemzetközi kapcsolatrendszer egyszerre legitimálta és segítette a nyugati jogszociológia eredményeiről való tájékozódást, illetve azok alkotó feldolgozását.

Mindemellett nem szabad szem elől téveszteni a kutatásoknak a szocializmus korszakával összefüggő alapvető korlátait. Talán nem is annyira a viszonylag közismert ideológiai, tudományozsziológiai tényezőkre kell felhívunk a figyelmet e helyt. A szűkösség ugyanis magában a vizsgált társadalmi valóságban rejlett. Abban a tényben, hogy a magyar társadalom mindvégig többé-kevésbé leszorított helyzetben volt: egy mesterségesen elszegényített, redukált társadalmi szerkezet, és egy manipulált, „rövidre zárt”, egyirányúvá tett társadalmi kommunikáció viszonyaiba kényszerítve. Ezekre a problémákra azonban még visszatérünk a kutatások áttekintésekor.

2. Az első átfogó magyarországi jogismeret kutatás

A jogszociológia elméleti megalapozást és akadémiai elfogadtatását követően⁹ tehát Kulcsár Kálmán Szabó Imre egyetértésével országos empirikus kutatásba kezdett. A cél a magyar lakosság jogismeretének feltérképezése volt, mely a pusztá ismeretszerzésen túl a szocialista jog működését is érintette több ponton (pl. mennyiben volt sikeres az új, népi-demokratikus jogszabályok bevezetése, vagy milyen típusú jogszabályok voltak képtelenek elérni a lakosság ingerküszöbét).

A kutatás kérdőívét Kulcsár állította össze, míg az interjúkon alapuló kutatást joghallgatók – a budapesti, pécsi és szegedi kar hallgatói – végezték 1965-ben, majd az eredményeket táblázatokban összefoglaló és Kulcsár bevezetőjével ellátott kötet 1967-ben jelent meg az MTA Jogtudományi Intézetének kiadásában.¹⁰

⁸ A kutatócsoport tagjai által a '60-as években készített jogtudat-kutatások eredményeit összegző munka 1973-ban jelent meg *Knowledge and Opinion about Law* címmel, mely azóta is használatos a jogtudat-kutatások megjelölésére (KOL-kutatások), és mind a mai napig a témában az egyik leg-többet hivatkozott alaplűnek számít. A. PODGÓRECKI – W. KAUPEN – J. VAN HOUTTE-P. VINKE – B. KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law*. London, Martin Robertson, 1973.

⁹ Kulcsár *A jogszociológia problémái* c., a korszakban valóban úttörőnek tekinthető művének előszavában a következő érvekkel támasztja alá a jogszociológia művelését a szocialista jogtudományban: (i.) szükséges a burzsoá jogszociológia bírálata, különösen a marxista szociológia „alkotójellegű” művelése érdekében; (ii.) a jogszociológia a marxista jogi gondolkodásra is hatott; (iii.) a jogszociológia az elméleti érdeklődés mellett a gyakorló jogászok számára is fontos. KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, KJK, 1960. 3–6. E kötet megjelenését követően Kulcsár több kortárs külföldi művet is tanulmány terjedelmű írásokban ismertetett, folyamatosan informálva a hazai tudományos közvéleményt a jogszociológiai legújabb eredményeiről. Ld. pl. KULCSÁR Kálmán: Matematikai módszerek a jogtudományban. *Állam- és Jogtudomány*, 1962/4. 568–578. (Glendon A. SCHUBERT: *Quantitative Analysis of Judicial Behavior*. Illinois, Glencoe, 1959.); KULCSÁR Kálmán: A jog és a szociológia. *Állam- és Jogtudomány*, 1964/4. 635–642. (W. M. EWAN (ed.): *Law and Sociology*. Glencoe, 1962.)

¹⁰ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

2.1. A kutatási minta

A kutatás alapjául szolgáló mintát kezdetben 1200 főben határozták meg, azonban a vizsgálat végére 1217 kitöltött kérdőívet dolgoztak fel. Az eredeti célkitűzések alapján 650 budapesti, 430 városi és 120 falusi lakos jogismeretét vizsgálták volna, természetesen ezeket tovább bontva foglalkozási csoport és életkor szerint. A kutatás során az előbbi arányok részben módosultak, 563 budapesti, 402 városi és 252 falusi kitöltött kérdőív született. Az eltéréseket Kulcsár a következő okokkal magyarázta: fel kellett emelni a mezőgazdasági dolgozók arányát egy korábban elmaradt kutatás miatt; voltak véletlenek és történetek hibák; illetve értékelhetetlen kérdőívek is születtek.¹¹

A minta számszerű ismertetését követően érdemes felidézni Kulcsár fontosabb állításait annak további, kvalitatív jellemzőiről. Elsőként: ez a minta nem reprezentálja teljes mértékben az ország lakosságát, és szerinte ez nem is szükséges ehhez a kutatáshoz. Részben azért, mert a jogismeret – mint a társadalom egy tudati megnyilvánulása – kutatása nem követel ugyanolyan pontosságot, mint a keményebb szociológiai tények, például a demográfia.¹² Kulcsár azzal érvelt, hogy egy ilyen kutatási tárgynál a mintavétel matematikai szabályainak részleges alkalmazása is vezethet általános következtetésekhez. Továbbá, a kutatás célja nem kifejezetten a jogismeret általános magyarországi feltárása, hanem az egyes vizsgált csoportok közötti eltérések bemutatása és értékelése – ez ismét csak nem indokolja egy teljesen reprezentatív minta vizsgálatát.¹³

Másodszorban, a minta – a reprezentativitást tovább gyengítő – lényeges jellemzői a következők. Csak a keresőket vizsgálták, azaz azok, aki nem rendelkeztek valamilyen keresettel eleve kiszorultak belőle. A válaszadókat három „rétegbe” sorolták: (i.) szellemi foglalkozásúak, (ii.) fizikai foglalkozásúak, és (iii.) mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. A minta további szociológiai „bontását” Kulcsár felveti, azonban úgy érvel, hogy annak kis száma miatt ez már nem vezethetett volna értékelhető eredményekre.¹⁴ Területi értelemben pedig három nagyvárosra (Budapest, Pécs, és Szeged), és négy községre (Görcsöny, Pécsudvard, Balástya, Pusztaszer) koncentráltak, mivel úgy vélték, hogy ez a megoszlás jól reprezentálja Magyarország településszerkezetét, mely a főváros, a város, és a község típusokon alapul. Fontos, hogy a minta relatív alacsony száma miatt abban felül kellett súlyozni a községeket, mivel ha az arányos maradt volna a lélekszámmal, akkor valójában szinte csak budapesti-eket kérdeztek volna.

2.2. A kutatás premisszái

Kulcsár premisszáinak bemutatása egyrészt rámutathat annak a gondolatrendszernek a főbb pontjaira, melyben a kutatást végezték, másrészt ezek mozaikszerű ösz-

¹¹ Uo. 13–14.

¹² Uo. 11.

¹³ Uo. 12.

¹⁴ Uo. 12., 19.

szeillesztéséből képet kaphatunk arról is, hogy milyen fogalom-, és ebből kiformálódó feltételrendszer kereteiben vizsgálták az empirikus eredményeket a hatvanas évek szocialista jogtudományában.¹⁵

A kutatás elméleti kiindulópontja ma már közhely, azonban a szocialista normativizmus uralmának delelőjén igencsak távol állt – mind tartalmában, mind üzenetében – a bevett jogtudomány nézőpontjától.¹⁶ Kulcsár ugyanis evidenciaként kezelte, hogy a kihirdetett jogszabály általános ismerete puszta fikció, azaz a jog jogászai megalkotása és az azt lezáró kihirdetés egyáltalán nem garantálja, hogy annak tartalma el is jut a címzettekhez, legtöbb esetben a társadalomhoz.¹⁷ A jogismeret kutatása ezért megkerülhetetlen tudományos probléma.

A jogismeretet nem lehet sematikusán megközelíteni, hanem lehetőleg minél differenciáltabb és árnyaltabb módon kell vizsgálni. Ez a gondolat az egész kutatáson végigvonul, ugyanis Kulcsár több szempont szerint is megkülönbözteti a jogismeret „rétegeit”. Például az elemzés során elválasztja az általános és a specifikus társadalmi réteg szerinti jogismereti szintet, és ugyanígy szétbontja az egyes jogágakra és az egyes jogszabályokra vonatkozóan is. Az eredmények vizsgálatánál tehát mindig figyelembe kell venni azok társadalmi és jogi dimenzióit, és e metszetek összehasonlítása teremti meg a valóban tudományos igényű és értékű értékelés lehetőségét.

A jogismeret vizsgálatát és elemzését tudományszociológiai értelemben – Kulcsár szerint – az legitimálja, hogy a „társadalom jogszabályok útján való irányítása igényli ennek kutatását”.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy Kulcsár ezzel a megállapítással a korszakban a szociológiai és jogszociológiai körül „kirobbant” pozícióharcban¹⁹ próbálja meg a jogalkotó és államigazgatás szemében is elfogadtatni tudományos törekvéseit, és egyben mentesíteni azt minden, a szociológiával szemben korábban megfogalmazódott – ideológiai jellegű: például „reakciós jelleg” vagy „a hivatalos ideológiát gyengítő funkció” – gyanútól. Végső soron a jogismeret vizsgálata hozzájárulhat a szocialista berendezkedés hatékonyabb működéséhez és működtetéséhez – és ez önmagában legitimálja azt a lehetséges hivatalos ideológiai-elméleti fenntartások ellenére.

¹⁵ E ponton Michael Oakeshott eszméletörténeti kutatásainak módszertanából merítettünk inspirációt. Oakeshott szerint azokban a korszakokban, ahol kialakult a közügyekkel való tényleges foglalkozás (politika), ott mindenesetben egy specifikus, a korszakra jellemző politikai ‘szótár’ is létrejött, mely lehetővé tette a viták lefolytatását, egyben kijelölte a politikai gondolkodás főbb kereteit. Semmi sem zárja ki, hogy a tudomány világában, egy-egy meghatározott korszakban hasonló tudományos ‘szótárak’ alakuljanak ki a különféle tudományterületek vonzásában. Vö. Michael OAKESHOTT: *Lectures in the History of Political Thought*. Exeter, Imprint Academic, 2006. 40–41.

¹⁶ A szocialista normativizmus kiváló bemutatását és ideológiakritikáját ld. SZILÁGYI Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Adalékok a szocialista normativizmus ideológiai kitérőjéhez. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/szilagyil6.html>

¹⁷ „A társadalmi és állami rend, a jogbiztonság szempontjából természetesen érthető ez a fikció, mert hiszen nyilvánvaló, a jogszabály ismeretének minden egyes eset kapcsán való bizonyítása egyet jelentene a jogalkalmazás és sok tekintetben a jog hatásának és működésnek csődjével.” KULCSÁR (1967) i. m. 7.

¹⁸ Uo. 7.

¹⁹ Ld. részletesen FLECK i. m.

A kutatómódszertanban Kulcsár a kérdőíves vizsgálat mellett döntött és ezt az objektív adatok hiányára alapozta. Egyedül a jogsértések száma és tartalma lehetne ilyen adat, mely felhasználható a jogismeret kutatásánál, azonban Kulcsár szerint a jogsértések motivációs bázisa olyan széleskörű, hogy abban nem lehet tudományosan igazolhatóan megállapítani a jogismeret szerepét. Továbbá a vizsgálat általános, nagyobb mintavételen alapuló szakaszában a tartalomelemzés sem jöhet számításba. Kulcsár természetesen tudatában volt annak, hogy a kérdőív megszerkesztése befolyásolja a kutatás sikerét és eredményét, és ezért részletesen ismerteti a kérdőív összeállítását.²⁰

A jogismeret fogalmát Kulcsár a jogtudattól történő markáns elhatárolással definiálja. E megkülönböztetés fontos, mivel megnyitotta a későbbi jogtudat-kutatások előtt az „elméleti teret”, és ezzel termékenyen hozzájárult a problematika hetvenes évekbeli felfutásához. A jogtudat a tágabb kategória, mely a jogismeret szűkebb területét is magába foglalja. A jogtudat lényegében az emberek „hatályos jogról alkotott fogalmainak”²¹ összessége; azaz annak foglalatja, hogy valójában mit gondolnak jognak, milyennek kell szerintük a jognak lennie. Nem véletlenül használja Kulcsár a mindennapi jogtudat kifejezést, noha még reflektálatlanul. A jogtudat egyik eleme a jogismeret, mely a jogról való tudás társadalmi, réteg- vagy jogterület szerinti lenyomataként alakítja – további tényezők (érdekek és társadalmi tényezők) mellett – a jogtudatot.

Kulcsár jogismeret fogalma egy további megkülönböztetésre épül. Összhangban azzal, hogy fontos – de nem mindent eldöntő – szerepet tulajdonít a jogismeret formálódásában azoknak az információs folyamatoknak, melyek a jogszabályok tartalmát eljutatják a lakossághoz, a jogismeret Kulcsár számára egyrészt (i.) magát ezt az információs folyamatot,²² másrészt (ii.) ennek a folyamatnak az eredményét jelenti.²³ Napjainkban ezt hívhatnánk dinamikus és statikus jogismeret felfogásnak. Ez a megkülönböztetés teszi lehetővé, hogy a jogismeret kutatása ne csak tények és adatok megállapítására korlátozódjon, hanem rámutasson a jog különféle információs csatornáira, azok működésére és problémáira.²⁴ Ezzel pedig a kutatás látóköre a jogismeret alakulására vonatkozó, dinamikus jellegű kérdésfelvetésekkel is kibővíthető, és így magyarázóereje is növekedhet. Továbbá, a jogismeret dinamikáinak vizsgálata arra is rámutat, hogy hol találhatóak a kommunikációs folyamat korlátai és ezzel ismét a jogtudat irányába vezeti a kutatót, hiszen a jogról való társadalmi szintű gondolkodás információáramlásán kívüli elemei már a jogtudat körébe tartoznak.

A kérdőív összeállításának részletezése során Kulcsár több olyan megjegyzést is tett, melyek arra utalnak, hogy előzetes elképzelésekkel – úgymond prekonceptcióval vagy erős hipotézissel – rendelkezett arról a kérdéstről, hogy melyek a jogismeretet alakító lényeges tényezők. Ha belegondolunk, előzetes feltevések nélkül nem is lehe-

²⁰ KULCSÁR (1967) i. m. 9–11.

²¹ Uo. 10.

²² Uo. 16., 32.

²³ Uo. 10., 18–28.

²⁴ Uo. pl. 28–29.

tett volna egy ilyen kaliberű kutatást elvégezni, hiszen ezek nélkül már a kutatás keretét adó kiindulási pontokat sem lehet meghatározni. Kulcsár számára ezek a fő tényezők a következők voltak: 1. lakóhely, 2. nem, 3. társadalmi réteghez tartozás, 4. foglalkozás, 5. részvétel társadalmi szervek munkájában, 6. jogszabályok olvasása, 7. érintkezés hivatalos szervekkel, 8. politikai tájékozottság. Azaz, megkockáztathatjuk, Kulcsár a jogismeretet meghatározó számos tényező közül kiemelt jelentőséget tulajdonított három csoportnak: a szocio-kulturális, az informáltsággal kapcsolatos, és a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülésre vonatkozó adatoknak.

A kutatás intellektuális koordinátarendszerének meghatározásánál utolsóként arra is utalni kell, hogy korlátozott szaktudományos előtanulmányokra támaszkodhatott csak,²⁵ továbbá a makro-szintű empirikus jogi kutatások terén semmilyen gyakorlati tapasztalat sem állt a rendelkezésére.

Összegezve, látható, hogy a kutatási program jól körülhatárolható, egymással kölcsönös kapcsolatban is álló fogalmakból kirajzolódó olyan fogalmi koordinátarendszerben zajlott, mely több pontján is minőségileg túlmutatott a korszak hivatalos, a marxizmus-leninizmus szolgálóleányává degradált tudományossága keretein. Különösen lényeges volt a jogismeret és jogtudat megkülönböztetése, valamint a jogismeret információs folyamatokkal történő összekapcsolás, ugyanis ez tette lehetővé, hogy e kutatás elméleti értelemben is a későbbi kutatások kiindulópontjává váljon, és így folytatható hagyományt teremtsen.

2.3. Módszertan

A kutatás módszertani szempontból bevett szociológiai megoldásra épült, az ún. skálászámításra. Ennek lényege, hogy ha a jogismeret ideális szintje 1 – ez akkor történnéhetne meg, ha minden feltett kérdésre mindenki helyes választ ad –, akkor a tényleges szint azzal a szinttel egyenlő, amennyire a tényleges szint az ideális, 1-es, szintet megközelíti. A valóságos jogismereti szint tehát minden esetben kisebb, mint 1.²⁶ A jogismeret szintjét pedig úgy kaphatjuk meg, ha 1-ből kivonjuk a helytelen válaszok és az összes feltett kérdés számának osztatát (hányadosát).

2.4. Eredmények

A kutatás legfontosabb, napjainkban is érdeklődésre számot tartó eredményei a következőkben összegezhetők.

A számok szintjén Kulcsár arra a megállapításra jut, hogy a jogismeret szintje: 0,55. Ez önmagában természetesen nem mond túl sokat, és az, hogy ez a szám alacsony vagy magas, csak a különféle szempontok szerinti bontásokat követő összehasonlítások után dönthető el. Fontos, hogy ebben az eredményben nincs benne a per-

²⁵ Két cikkre utal kifejezetten: F. STUDNICKI: A jogszabályok kommunikációs problémái. In: *Studia Iuridica*. Budapest, 1965. és B. KUTCHINSKY: Law and Education: Some Aspects of Scandinavia Studies into the „general Sense of Justice”. *Acta Sociologica*, 1966/1–2.

²⁶ KULCSÁR (1967) i. m. 17.

jog, ugyanis a perjogi kérdések eredményei túlzottan eltértek a többi adattól, és Kulcsár szerint ez csak a véletlen eredménye lehetett.²⁷

A jogismeret és a jogtudat kapcsolatát Kulcsár szerint a kutatás során nyert adatokkal is jól lehet szemléltetni. A mindennapi élettől távolabb álló kérdésekre adott válaszokat vizsgálva a jogtudatról is képet kaphatunk. Amennyiben – a helyes vagy helytelen, ebben az esetben ez irreleváns – ugyanis a válaszok nagyfokú egyezést mutatnak és „rétegfüggetlenek”, azaz nincs jelentős divergencia a válaszok szintjében a válaszadók egyes „rétegeire” vetítve, akkor e válaszok valójában a jogtudatot fejezik ki. A jogismeretre való rákérdezés tehát fényt vethet a jogtudat egyes dimenzióira is, ha sikerül olyan kérdést találni, mely kapcsán a jogtudat meg tud nyilvánulni.²⁸

Általában megállapítható, hogy a szellemi foglalkozásúaknál a legmagasabb a jogismeret szintje, és ez csökken, ahogy a fizikai dolgozókra, majd a mezőgazdasági fizikai dolgozókra vonatkozó adatokat vizsgáljuk.²⁹ A társadalmi rétegződés és a jogismeret szintje között feltételezett korreláció tehát empirikusan igazolható. Az eredmények azt is igazolják, hogy a politikai tájékozottság és a jogismeret összefügg, de a politikai tájékozottság általában magasabb, mint a jogismeret.

Az egyes jogterületek vonatkozásában Kulcsár több összefüggést is vázol. Elsőként megállapítja, hogy a büntetőjog területén a legmagasabb fokú az egyezés a szabály tartalma és a feltételezett jogtudat között. Ez nyilvánvalóan a bűncselekmények alapvető jellegéből következik, és az azokkal kapcsolatos széleskörű tömegkommunikációs tájékoztatással függhet össze.³⁰ A polgári jog kapcsán már jelentősebb különbségeket találhatunk a vizsgált rétegek között, de itt is megjelenik az általános jogtudat, ahol a válaszok – függetlenül helyességüktől – (pl. kölcsön) jelentős mértékben korrelálnak. A közvetlen életviszonyok hatása döntő lehet az egyes jogi problémák ismereténél, és a foglalkozáshoz kapcsolódó ismeretek is hasonlóan befolyásolják a jogismeret szintjét.

Elsőre meglepő állítás a hatvanas évek Magyarországról, hogy a jogismeret szintje az államjog és államigazgatási jog területén a legalacsonyabb. Kulcsár ezt többek között információs csatornák (napilapok, oktatás, „agit-prop” tevékenység) alacsony hatékonyságának tudja be, és arra is felhívja a figyelmet, hogy az átlagember kevésbé látja át saját szerepét az állami szervekkel kapcsolatban. Ez szerinte részben a „felszabadulás” előtti sajátosságokra, illetve a „személyi kultusz” éveinek hatására vezethető vissza, ugyanis ezek a tapasztalatok meghatározóak lehetnek a polgárok és az állami szervek viszonyában.³¹ Az előbbi általános helyzetet némiképp árnyalja egy érdekes kivétel, mivel a kutatások arra is rámutattak, hogy a helyi tanácsokkal kapcsolatban a falusi lakosság ismeretszintje kiugróan magas. Ennek fő oka Kulcsár szerint, hogy a hatvanas évek Magyarországon még élő kapcsolat létezett a tanács és a falu lakosai között, míg az ilyen kapcsolat jogismeretet befolyá-

²⁷ Uo. 18.

²⁸ Uo. 21.

²⁹ Ld. uo. 19. 6. táblázat.

³⁰ Uo. 21.

³¹ Uo. 23–24.

soló szerepe nagyobb közösségekben – város, főváros – már nem értelmezhető.³²

A korábban bemutatott, a jogismeretet befolyásoló feltételezett tényezők hatásait több szempontból is alátámasztották az eredmények. Például: az adatok egyértelműen mutatják, hogy a férfiak jogismereti szintje kicsit magasabb a nőkénel, míg a nők politikai tájékozottsága valamivel alacsonyabb a férfiakénál. Azaz a nem és az azzal összekapcsolódó társadalmi szerepek a jogismeretre is hatnak,³³ nem meglepő ezért, hogy a nemek jogismereti szintje közötti eltérés pont az államjog területén a legnagyobb – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy nők politikai reprezentációja a szocializmus idején igen alacsony volt.³⁴ A jogismeret területi egyenlőtlenségei kapcsán megállapítható, hogy a falvakban a legalacsonyabb ez a szint. Ennek Kulcsár szerint az az oka, hogy a falvakban lakók hátrányos helyzetben vannak a jogi információk megszerzésénél részben alacsonyabb iskolai végzettségük, részben az elmaradott általános kulturális helyzet miatt.³⁵ Utolsóként arra, a talán meglepő eredményre is utalhatunk, hogy a kor kevésbé befolyásolja a jogismeret szintjét.³⁶

A jogismeret információs dinamikáiról is több fontos következtetés megállapítható. A megkérdezettek háromnegyede például olvasott már jogszabályt, és úgy tűnik, hogy az államjogi szabályok ismereténél döntő a jogszabályolvasás ténye. Továbbá a napisajtó is leginkább az államjogi ismeretekre hat, de általában is fontos a szerepe, mivel a bírósági tudósítások és az újságírói oknyomozás szolgáltatja az állampolgárokhoz eljutó jogi információs anyag döntő részét.³⁷ A személyközi relációk is lényegesek lehetnek a jogismeretnél, mivel a társadalmi szervezetekben végzett munka befolyásolja a jogismeretet, az gyakorlatilag a jogi ismeretek lényeges informális csatornájának tekinthető. Az intézményi hatásoknál döntő, hogy a jogalkalmazásban résztvevők (bírák, ügyvédek, ülnökök, peres felek) szintén befolyásolják, informálják a környezetüket, tehát az igazságszolgáltatási rendszer információs csatornaként is működik a jogismeret vonatkozásában.

3. A jogtudat elméleti modelljének keresése empirikus kutatások alapján

Kulcsár Kálmán 1969-ben elhagyta a Jogtudományi Intézetet, mivel kinevezték az MTA Szociológiai Intézetének élére. A következő két évtized kutatásainak kulcsfigurája Sajó András lett, aki frissdiplomásként 1972-ben kezdte pályafutását az intézetben. A jogtudat-kutatások '70-es évek közepétől kezdődő második hullámában zajló empirikus vizsgálataira számára javarészt az MTA Jogtudományi és a Szociológiai Intézete biztosított intézményi háttérrel, 1970-től „A társadalmi tudat” kutatási

³² Uo. 25.

³³ Kulcsár e ponton szókimondóan beszél a nők létező társadalmi egyenlőtlenségének és a jogismeret hiányának kapcsolatáról. Uo. 26.

³⁴ A nők szocializmus időszakában betöltött társadalmi szerepeiről átfogóan lásd: Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

³⁵ KULCSÁR (1967) i. m. 27–28.

³⁶ Uo. 27.

³⁷ Uo. 29–30.

főirány támogatásával. Tudomány-szociológiai szempontból a korszak legnagyobb eredménye mindenképpen az volt, hogy a jogismeret viszonylag szerény kockázattal járó témáját sikerült kiszélesíteni a politikailag és ideológiailag sokkal érzékenyebb – a társadalmi erkölcs és értékrend állapotát is firtató – jogtudat problémájának irányába. Az „áttörés” által megnyitott mozgástér lehetővé tette a kutatások tematikus kibővítését, a módszertani kísérletezést, a dogmatizmusba merevedett marxista jogelmélettől való fokozatos elszakadást. Ezek az erőfeszítések alapozták meg Sajó következő évtizedben – a rendszerváltás előtt néhány évvel – napvilágot látó szintézisét (*Látszat és valóság a jogban*, 1986.), amely a kívülálló szemlélő fanyar iróniájával fogalmazza meg a szocialista törvényesség és jogtudomány bírálatát, és világít rá a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének aggasztó tüneteire.

3.1. A jogtudat-kutatások irányai a hetvenes évektől

A jogtudat-kutatások tematikáját tekintve az egyik legfontosabb kutatási terület a büntetőjogra vonatkozó nézetek vizsgálata volt. E területen a jogszociológiai kutatásokhoz természetesen kapcsolódtak a kriminológiai vizsgálatok. E körben megemlíthetjük például – a kronológiai sorrendet követve – a *Kék Fény* című televíziós műsor közvéleményének vizsgálatát (1973),³⁸ a büntetőjogra vonatkozó kérdéseket is tartalmazó rétegvizsgálatokat 1975,³⁹ 1977,⁴⁰ 1979⁴¹), a büntetőjog értékelésének vizsgálatát (1976-1977⁴²), a büntetőjogi értékrendszer (1978)⁴³ és a viktimizáció problémájának kutatását (1982).⁴⁴

Több jogszociológiai kutatás foglalkozott a polgári jog, a családjog működésének vizsgálatával is, melyek a jogtudat-kutatások szempontjából is fontosak voltak. Így a

³⁸ DANKÁNIC Mária – ERDŐSI Sándor: *A „Kék Fény” közvéleménye. Egy közönségkutatás tapasztalatai*. Budapest, MRT TK, 1974. VI. 8.

³⁹ A fizikai dolgozók jogtudata, 1975.; kontroll vizsgálat, 1976. Ld. SAJÓ András: Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról. *Állam- és Jogtudomány*, 1975/3. 464–477.; SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudataról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

⁴⁰ A gazdasági vezetők jogtudata, 1977. Ld. SAJÓ András: A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. *Állam- és Jogtudomány*, 1981/4. 608–638. [a továbbiakban: SAJÓ (1981a) i. m.]

⁴¹ Házmesterek jog- és értéktudata – kontroll csoport a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatához, 1979. Ld. SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Budapest, MTA ÁJTI, 1981. [a továbbiakban: SAJÓ (1981b) i. m.]

⁴² A családjog és a büntetőjog értékelése, 1976-1977. A büntetőjogra vonatkozó eredményekről ld. BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* és SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. 129–330., (Sajó elemzése).

⁴³ A büntetőjogi értékrendszer, 1978. Ld. VIGH József – TAUBER István: *A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái*. In: SZÜK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111.

⁴⁴ A viktimizáció problémája, 1982. Ld. KORINEK László: *A látens bűnözés vizsgálata*. [Kandidátusi értekezés] Pécs, 1984.; KORINEK László: A magyar népesség viktimizációjának néhány aspektusa. *Jogtudományi Közlemény*, 1985/1. 10–14.; László KORINEK: Victimization, attitudes towards crime and related issues. Comparative Research Results from Hungary. In: H. ARNOLD (ed.): *Victims and Criminal Justice*. Freiburg, Max-Planck Institute, 1991. 45–99.

polgári perek szociológiai sajátosságainak (1976),⁴⁵ illetve a családjog értékelésének (1976-1977),⁴⁶ valamint a polgári jog megítélésének (1983) vizsgálatát említhetjük.

Jóval kisebb figyelmet fordítottak a közigazgatási joggal (akkori nevén „államigazgatási jog”) és az alkotmányjoggal kapcsolatos vizsgálódásokra, bár a munkajogra – amit a szocialista jogtudomány „vegyes szakjogként” tartott számon, mivel közjogi elemeket is tartalmazott – vonatkozóan szerepeltek kérdések a Kulcsár-féle adatfelvételben, és a későbbi rétegvizsgálatokban is, ezek azonban inkább a jogismeretre, s nem annyira a jogtudat feltárására irányultak. Mindez persze könnyen érthető a kutatások politikai és tudomány-szociológiai körülményeire tekintettel. Az 1975–’76-os rétegvizsgálatokban a kutatók ezt a problémát például az „államtisztelt” kategóriájának bevezetésével igyekeztek orvosolni.⁴⁷

A kutatási tematika alakulását azonban nem csak tudomány-szociológiai tényezők befolyásolták, hanem részben a korábbi kutatási tapasztalatok, részben pedig az elméletalkotás igényei is. Így például már a jogismeret vizsgálatakor kiderült, hogy a laikusok minimális ismeretekkel rendelkeznek azokról a jogterületekről, amelyekkel a hétköznapi életben nem, vagy csak ritkán találkozhatnak, különösen az eljárási jogokról. Másfelől az elméletalkotás igényéből következett, hogy a tételes jog különböző területeire irányuló jogtudat vizsgálata mellett a kutatásokat igyekeztek kiterjeszteni a jogtudatot befolyásoló tényezők feltárására is. E körben említhetjük társadalmi szerkezet⁴⁸ és a csoporthoz tartozás tényezőinek⁴⁹ vizsgálatát, valamint a jogi kommunikáció,⁵⁰ a jogi szocializáció⁵¹ és a jogász hivatás⁵² jogtudatot alakító hatásainak kutatását.

3.2. Módszertani kiindulópontok és elméletépítési kísérletek

Ami a kutatási módszereket illeti, a Kulcsár-féle vizsgálatot követően már nem készítették a teljes lakosságra reprezentatív mintafelvételt,⁵³ a különféle rétegvizsgálata-

⁴⁵ A polgári perek szociológiai sajátosságai, 1976. Ld. KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 203–229.

⁴⁶ A családjog és a büntetőjog értékelése, 1976-1977. A kutatási eredményekről a családjog vonatkozásában ld.: BOROS-SAJÓ i. m. 5–126.

⁴⁷ Ld. SAJÓ-SZÉKELYI-MAJOR i. m. 86–88.

⁴⁸ Ld. a 38. jegyzetben említett kutatásokat.

⁴⁹ Ld. a 39. és 40. jegyzetben jelzett kutatásokat.

⁵⁰ Az 37. jegyzetben említett kutatáson kívül ld. még: levelek (esetmegoldások) a televízió „Jogi esetek” című műsorához (1984). NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: Levelek a tv „Jogi esetek” c. műsorához. *Állam- és Jogtudomány*, 1984/2. 208–244.

⁵¹ A jogi szocializáció problémája. Vizsgálat tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulói, elérhető szülei és tanáraik körében (1982). LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatról*. Kézirat. Budapest, 1984.

⁵² Az 50. jegyzetben említett kutatáson kívül lásd még: a pécsi egyetemisták jogtudatának vizsgálata (1985). VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: A pécsi joghallgatók jogtudatának néhány vonása. *Felsőoktatási Szemle*, 1985/12. 735–744.

⁵³ Bár a hivatkozások rekonstrukciójából úgy látszik, hogy az 1983-as, a polgári jog megítélésének vizsgálatát célzó adatfelvétel a teljes lakosságra reprezentatív volt, ez az anyag csak részben került feldolgozásra később.

tokban és célzott csoport-kutatásokban azonban gyakorlatilag a korszakban ismert és alkalmazott összes statisztikai és társadalomlélektani elemzési módszert bevetették. A kérdőíves adatfelvétel mellett éltek az interjú-készítés és a dokumentumelemzés módszerével is. Összességében azt mondhatjuk, hogy – néhány bizonytalanságtól eltekintve⁵⁴ – a kutatások módszertani professzionalizmusa kétségtelennek tűnik.

Az elméletépítés egyik aspektusa volt a kutatások marxizmushoz, közelebbről pedig a szocialista jogelmélethez való viszonyának meghatározása. Ez valójában azt követelte volna, hogy a jogtudat-kutatásokhoz keresni, vagy építeni kellett volna egy közép-szintű szociológiai elméletet – mivel a kutatások jelentős részben társadalomlélektani problémákkal foglalkoztak, így nyilván valamilyen interakcionista teória kínálkozott volna háttérül –, amit aztán valahogy (ha tetszik, ha nem) össze kellett volna kötni a marxista „társadalomelmélettel”, illetve az abból levezetett jogelmélettel. Szigorúan tudományos értelemben véve a feladat megoldhatatlan, sőt értelmezhetetlen volt.⁵⁵ Szerencsére azonban maga Szabó Imre vágta át a gordiuszi csomót az 1971-ben megjelent, *A jogelmélet alapjai* című művében, melyben külön fejezetet szentelt a jogtudat – hangsúlyozottan marxista szempontból vett – jogelméleti kérdéseinek.⁵⁶ Szabó ezzel az írásával egyszerre legitimálta a következő két évtizedben zajló jogtudat-kutatásokat, egyúttal kijelölte és kanonizálta azt a topikai készletet, amely a szocialista jogelmélet fiatalabb generációja számára alkalmazható és variálható volt.⁵⁷

Nem maradhatott ez alól kivétel Sajó sem, aki a majd’ egy évtizeddel később, 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című művének⁵⁸ nagyjából első kétharmadát szentelte annak, hogy a Szabó által kijelölt utat ismét végigjárja, és – Hanák Tibor szavaival élve – az „elmaradt reneszánsz”⁵⁹ utözöngéjeként a lukácsi ontológiából merítve felfrissítse az addigra elkoptatott frazeológiát. Nem feladatunk itt, hogy jogelméleti szempontból mérlegre tegyük az eredményt. Annak valószínűsítésére viszont, hogy a helyzet groteskségével maga Sajó is tisztában lehetett, érdemes ideidézni az egyik lábjegyzetben szereplő mondatát, amely egy hosszú Lukács-citátumot követ: „Elnézést kell kérnünk az olvasótól e talán skolasztikus ízü tekin-

⁵⁴ Mint például, hogy Sajó a 40. jegyzetben szereplő kutatásban összecúsztatta a „foglalkozási csoport” fogalmát a „csoport” hagyományos szociológiai koncepciójával, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a kutatásban szereplő házasterek között nem volt személyközi kommunikáció.

⁵⁵ Ha tekintetbe vesszük, hogy a marxizmus soha nem volt nemhogy „társadalomelmélet”, de egyáltalán tudomány sem. A hazai jogelméleti irodalomban erről ld.: H. SZILÁGYI István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. *Jogelméleti Szemle* (www.extra.hu/jesz) 2003/4. [röv. változat] *Világosság*, 2004/4. 79–88.

⁵⁶ SZABÓ Imre: A jogtudat. In: SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 197–300.

⁵⁷ A teljesség igénye nélkül, csak néhány idevágó tanulmányt említve: TAMÁS András: A jogtudat meghatározása, gyakorlati vonatkozások. *Jogtudományi Közlöny*, 1969/1. 15–24.; HORVÁTH Tibor: Jogismeret és büntetőjog. *Állam- és Jogtudomány*, 1969/3. 405–428.; Samu Mihály: Szocialista jogszemléletünk fejlődése. *Magyar Jog*, 1975/3–4. 135–142.

⁵⁸ SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

⁵⁹ Ld. HANÁK Tibor: *Az elmaradt reneszánsz, 1–2. A marxista filozófia Magyarországon – Történelmi áttekintés/Rendszeres áttekintés*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979.

télyre hivatkozás és szövegmagyarázat miatt, de az igen elterjedt magatartás-orientált jogfelfogással szemben perdöntő lehet – pártatlan bíróság előtt –, hogy a marxista ontologikus és szociologikus megközelítés eredménye azonos.”⁶⁰ A kutatásban részt vevő más, kevesebb elméleti hajlammal megáldott kutatók a szocialista korszak tudományos világában általánosan alkalmazott „vörös sarok” módszerével oldották meg a „jogelméleti kapcsolat” kérdését.⁶¹

Ami az elméletépítés első felét illeti, vagyis a kutatások kifejezetten szociológiai megalapozását, ebben Sajó járt az élen, és itt három tanulmányát érdemes kiemelnünk: az 1976-ban napvilágot látott „Jogi nézetek az egyéni tudatban” című tanulmányát;⁶² a fent említett 1980-as könyvének az „Egyéni tudatos jogszabálykövetés” című második részét;⁶³ valamint a kutatások eredményeinek összefoglalását nyújtó 1986-os könyvének a „Hiedelemvilágok – a törvény kapuján innen” című hetedik fejezetét.⁶⁴ Ezek ismertetését azonban célszerűnek látszik összekapcsolni az empirikus kutatások kronologikus áttekintésével, hogy világossá váljanak az elmélet fejlődésének tendenciái.

3.3. A hetvenes évek: fókuszban a csoport és a jogtisztelet

Az 1973-ban lefolytatott közvélemény-kutatás a televíziónézők körében vizsgálta a *Kék Fény* című műsor⁶⁵ értékelését, illetve hatását.⁶⁶ A postai úton kiküldött kérdőívekkel 1724 személyből álló mintát kérdeztek meg, amely nem volt egészen reprezentatív, mivel a kutatás idején még nem volt minden háztartásban televízió.

A vizsgálat egyik hozadéka volt, hogy hozzájárult az egyéni jogtudat struktúrájának feltárásához azáltal, hogy megerősítette a szorongás és a büntetési igény közöt-

⁶⁰ SAJÓ (1980) i. m. 54.

⁶¹ Jellemző példa erre Vigh József és Tauber István 42. jegyzetben hivatkozott 1978-as tanulmánya, amelynek bevezetőjében olvashatjuk: „E tanulmányok kivétel nélkül arra a marxi gondolatra épülnek, hogy nem az emberek tudata az, amely létüket meghatározza, hanem fordítva, a társadalmi lét az, ami létrehozza és formálja az emberek tudatát.” [Az eredeti szövegben szereplő kiemelések mellőzve.] VIGH–TAUBER i. m. 65. Majd még két bekezdésen keresztül folytatják a marxista ideológiai közhelyek puffogatását, jelezve, hogy hűen követik a Szabó által lefektetett „vörös fonalat”. Ezután pedig teljesen értelmes, „kökemény” szociológia következik, amelynek nyilvánvalóan semmi köze sincs a bevezetés magas gondolataihoz.

⁶² SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban. Állam- és Jogtudomány*, 1976/3.

⁶³ SAJÓ (1980) i. m. 197–327.

⁶⁴ SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 273–312.

⁶⁵ A kezdetben havonta, majd a '80-as években már kéthetente sugárzott műsor eredeti célja a lakosság tájékoztatása volt a bűnüldöző hatóságok – különösen a rendőrség – munkájáról, a felderített jelentősebb bűncselekményekről. A műsor első részében általában a bűnözés általános helyzetét, vagy jelentősebb tendenciáit tárgyalta a műsorvezető magas rangú állami tisztségviselőkkel folytatott beszélgetés formájában, majd a második részben különféle – gyakran emberölés vagy más súlyos személy elleni – bűnesetek felderítéséről szóló híradások – beleértve ebbe az elkövetőkkel folytatott interjúkat – következtek. A műsor végén rendszerint a folyamatban lévő nyomozásokhoz, illetve körözött vagy eltűnt személyek felkutatásához kérték a lakosság segítségét.

⁶⁶ DANKÁNICs–ERDŐSI i. m.

ti, a szociálpszichológiában és a jogszociológiában már korábban tételezett összefüggést. A műsor nézőinek fele érzett szorongást a bűnözőkkel készített riportok nézése során, és több mint 60%-ukból váltott ki gyűlöletet az elkövetőkkel szemben. A megkérdezett nézők kétharmada nem tartotta fontosnak a vádlottak személyiségi jogainak figyelembevételét.

Másfelől a kutatás rávilágított a tömegkommunikáció jogtudatot befolyásoló hatására is. A bűnözőkkel készített interjúk – amelyek főként az elkövető személyére és az elkövetés módjára koncentráltak – által kiváltott szorongás elfedte a műsor első részében elhangzott, többnyire a közbiztonság szilárdságát, a bűnüldözés hatékonyságát hangsúlyozó híradások hatását. A megkérdezettek kevesebb, mint negyede gondolta a valóságnak megfelelően, hogy a bűnözés mértéke nem emelkedik, 44%-uk viszont romlónak vélte a bűnözés helyzetét. Ugyanakkor a műsor felerősítette a nézők megbélyegzésre való hajlamát, és egyúttal formálta a stigmatizáció tárgyát képező sztereotípiákat.⁶⁷

Végezetül a jogismeret differenciáltságának kérdése kapcsán a vizsgálat megerősítette, hogy míg a felmérésben szereplő személyek többsége viszonylag jól ismerte a büntető anyagi jogi szabályokat, addig az eljárási szabályok szinte ismeretlenek voltak számukra.

Az évtized meghatározó kutatása volt a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára irányuló 1975-ös adatfelvétel, melynek kontroll-vizsgálatára 1976-ban került sor.⁶⁸ A kutatás célja tulajdonképpen három elméleti kérdés integrált vizsgálata volt: egyrészt a társadalmi struktúra egyéni jogtudatra gyakorolt hatásának, másrészt az egyéni jogtudat alakulásának egyéni és társadalomlélektani tényezőinek feltárása, harmadrészt pedig a Kulcsár-féle jogismeret vizsgálat kibővítése. E kutatási célok összehangolása és az empirikus vizsgálatok számára való operacionalizálás feltételezte a jogtudat fogalmának elméleti tisztázását, amit Sajó a fent említett, 1976-ban megjelent tanulmányában⁶⁹ végzett el. Ennek fontosabb tézisei a következőkben rekonstruálhatók:⁷⁰

Először is különbséget kell tenni a jogra vonatkozó társadalmi tudat és az egyéni jogtudat szintjei között. Az előbbi a kultúra, a szokás, illetve a közvélemény formájában jelenik meg, és külsődlegesen adott az egyéni tudat számára, noha a kettő közötti kölcsönhatás nyilvánvaló. Míg a jogra vonatkozó társadalmi eszmék – jogi kultúra, jogszokások – viszonylag jól elhatárolható szellemi jelenségek, addig az egyéni tudat jogra vonatkozó képzetei diffúzak és inkonzisztensek.

Az egyéni jogtudatra tehát egyáltalán nem jellemző a jog mint társadalmi objektíváció legfontosabb nézőpontja: a rendezettség és a logikai ellentmondás-mentesség. Az egyéni tudatban megjelenő jogra vonatkozó nézetek szórtságának pszichológiai alapja

⁶⁷ Később, a '80-as években a *Kék Fény* például nagymértékben hozzájárult a „cigánybűnözés” képzetének kialakításában és a köztudatban való elterjesztésében.

⁶⁸ Ld. SAJÓ (1975) i. m.; SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (1977) i. m.

⁶⁹ SAJÓ (1976) i. m.

⁷⁰ A gondolatmenet felidézésekor mellőzzük az eredeti marxista frazeológia használatát.

az a tény, hogy a tudat szerkezetében nem létezik a jognak megfelelő „személyiség funkció”.⁷¹

A társadalmi és az egyéni jogtudatot összekapcsolja és áthatja a társadalmi struktúra. Az egyén társadalomban elfoglalt helye döntő módon meghatározza azokat a szellemi és anyagi feltételeket, amelyek adottságként formálják a jogról alkotott elképzeléseit. E tényezők közül kiemelkedik a különböző társadalmi csoportokba való tartozás kognitív (pl. valláserkölc, osztálytudat, hivatási ethosz, különféle subkultúrák stb.) és emocionális (a csoporttal való azonosulás vágya) faktorai. Ezek az egyéni életút tapasztalataiban konkretizálódnak az individuum számára.

Az egyéni jogtudat külső megnyilvánulása a jogról alkotott vélemény, amely azonban csak közvetve feleltethető meg a jogra vonatkozó szubjektív értékelésnek, s még kevésbé következik belőle az egyén tényleges cselekvése. A vélemény megfogalmazása és kinyilvánítása maga is cselekvés, mellyel az egyén belép a szűkebb-tágabb társadalmi környezetben folyó kommunikációba. A csoport- illetve társadalmi kommunikációnak viszont sajátos lélektani törvényszerűségei vannak, amelyek befolyásolják, „torzítják” az egyéni véleményalkotást. Ebből a szempontból különösen fontos a tömegkommunikáció véleményformáló hatása. A joggal kapcsolatos általános értékelés kapcsán a szociológiai vizsgálatokban megjelenő „jogtisztelet” az egyén szempontjából valójában nem más, mint a jogot alkotó és alkalmazó állami szervek tekintélyének elfogadása. Ez utóbbi összefüggés implikálja a mögöttes politikai tényezők vizsgálatát, és a „jogtisztelet” mellett az „államtisztelet” önálló tényezőként való elemzését.

Ami a jogtudat kognitív elemét, a jogismeretet illeti, az szerkezetében nem a joghoz, hanem a jogtudat fentebb jellemzett diffúz struktúrájához igazodik. Az egyén társadalmi helyzetét meghatározó „kemény tények” – nem, kor, iskolázottság, foglalkozás stb. – döntően befolyásolják a jogismeret szintjét. Ezen túlmenően a társadalmi csoporthoz tartozás, és az egyéni életút folyamán a jogról szerzett tapasztalatok hatnak a jogismeretre. A jogismeret szintje azonban nem mutat szoros kapcsolatot a jogtisztelet mértékével.

Visszatérve az empirikus kutatáshoz,⁷² a ’75-ös alap kutatás mintájában 301 budapesti fizikai dolgozó (segéd- és szakmunkás) és 136 mezőgazdasági fizikai dolgozó szerepelt. A mintát kor, nem és képzettség alapján 12 csoportra⁷³ osztották az összehasonlítható rétegvizsgálatok céljából. A kérdőíveket kérdezőbiztosok töltötték ki irányított beszélgetés során. A kontroll vizsgálat során ’75 őszén 50 joghallgatót, majd ’76 nyarán a korábbi mintában szereplő 40 szakmunkást kérdeztek meg. Az alapminta

⁷¹ Ezen a ponton Sajó élesen bírálja Podgórecki és a lengyel jogszociológiai iskola Petrazycskire visszavezethető nézetét, miszerint az egyéni jogtudatban létezne valamiféle jogérzet vagy igazságérzet, ami a jogra vonatkozó attitűd alapja lenne.

⁷² SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (1977) i. m.

⁷³ A kor szerinti osztásnál két korcsoportot különítettek el: az „idősek” (1920–24 között születettek) és a „fiatalok” (1935–39) csoportját. Ennek jelentősége abban állt, hogy az „idősek” szocializációja a háború előtt és alatt, míg a fiataloké a szocializmus korszakában zajlott. A foglalkozás (ami részben az iskolázottságot is involválta) szerint segédmunkás, szakmunkás és mezőgazdasági munkások között különböztettek.

fontosabb szociológiai jellemzői tükrözték az erőltetett iparosítás és a szocialista „vidékfejlesztési” politika hatásait: a mintában szereplő pesti munkások jelentős része első generációs, vidéki származású volt. A fővárosba kerülés fontosabbnak bizonyult a mobilitás szempontjából, mint a korábbi státusz őrzése – például a női segédmunkások 40%-a alacsonyabb státuszba került mint a korábbi családfő volt. A mintában szereplők túlnyomórésze (87%) családos volt, akinek házastársa általában azonos vagy alacsonyabb státuszú volt – ez a tényező a származási heterogenitás csökkentése irányában hatott. A szocializáció szempontjából tekintve a mintára általánosan jellemző volt az a nevelési módszer, ami – a társadalomlélektanból kölcsönzött terminussal élve – az „autoriter személyiség” kialakulásához vezet.⁷⁴

A kutatók két szinten vizsgálták a jogi tapasztalatok hatását a jogtudatra. Egyrészt társadalmi szinten, s itt elsősorban a réteg szempontjából jelentős pozitív és negatív történelmi események – államosítás, földreform, beszolgáltatási rendszer, koncepciók perек – jogtudatba való beépülését, másrészt a közvetlen egyéni tapasztalatok hatását elemezték.

Ami a társadalmi szintű tapasztalatok befolyását illeti, a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy az aktuális tapasztalatok „átírják” a múltat, és elsődlegesen a réteg történelmi tapasztalatai azok közvéleményszerű feldolgozásához képest. Bár e tétel valószínűleg megfordítható lenne, ha meggondoljuk, hogy míg a beszolgáltatási rendszer igazságtalanságára – ami a Kádár-rendszer konszolidációját követően, a ’70-es években már nem számított tabu témának – a mezőgazdasági dolgozók 95 %-a, míg a közgondolkodás tudatalattijába száműzött 56-os forradalomhoz szorosan kapcsolódó koncepciók perекre a teljes minta mindössze 8 %-a emlékezett (vagy inkább: mert emlékezni).

Az egyéni jogi tapasztalatok vizsgálata során a kutatók külön kezelték a bíróságokkal, illetve a közigazgatási hatóságokkal való érintkezés nyomán szerzett élmények hatásának felderítését. Az eredmények arra engedtek következtetni, hogy a bíróságokon szerzett tapasztalatok hatása fölülmúlja a közigazgatási szervekkel való érintkezés tapasztalatainak befolyását.⁷⁵ Az utóbbit a megkérdészetek gyakran nem is tekintették jogi jellegűnek, kevésbé emlékeztek azokra, és az élmények értékelése nagymértékben igazodott a hatóság döntésének pozitív vagy negatív voltához.

⁷⁴ A mintában szereplő személyek 90 %-a számolt be a vallásos nevelés során szerzett élményekről, a nevelési módszerként teljesen általánosan alkalmazott testi fenyítés (ha csak néhány pofon erejéig is, mint a minta 59 %-ában) mellett. Ez utóbbi tényező azonban szoros összefüggést mutatott a családi élet harmonikus, illetve diszharmonikus jellegével.

⁷⁵ Annak ellenére, hogy a minta 45 %-a soha életében nem járt még bíróságon. Ugyanakkor a bíróságok tekintélyét mutatja, hogy az érintettek csupán 16 %-a gondolta igazságtalannak a bíróság ítéletét, s még ezen belül is nagyobb arányban voltak azok, akik a negatívan értékelt döntés mögött valamilyen ténykérdésben való tévedést véltek felfedezni. Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy a budapesti fiatal segédmunkások 41 %-a járt büntetőügyben a bíróságon, még ha többségük természetesen nem vádlottként, hanem tanúként is volt érintve az adott ügyben. Ez jól mutatja, hogy milyen erkölcsi romboló hatása volt az erőltetett iparosítás, és a vele járó mesterséges társadalmi mobilizáció folytán felbomlott hagyományos közösségi kötelékek elvesztésének.

Az egyéni tapasztalatok vizsgálata során tett legérdekesebb megfigyelés azonban a joghoz való sajátosan tudathasadásos viszony feltárása volt. Míg a társadalmi, a „hivatalosság” szintjén a megkérdezettek elfogadják a jogot, addig az egyéni cselekvés szintjén érdekeiket követve vagy a méltányosságra hivatkozva igyekeznek kibújni alóla. Az ezt kifejező maximát körülbelül így fogalmazhatnánk meg: „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve engem.”⁷⁶

Módszertani szempontból viszont kétségtelenül a jogtisztelet vizsgálata volt a kutatás legfontosabb része, melyre egy olyan metódust dolgoztak ki a kutatók, ami a projekció lelki mechanizmusát figyelembe véve egyszerre tette lehetővé a jogismeret mérését és a minta jogtudatának jellemzését a tolerancia és a konformitás szempontjából. A jogismeretre vonatkozó korábbi kutatások eredményeire tekintettel a kutatók a büntetőjogba tartozó tényállásokat használták a kérdezés során. Első lépésként arra vártak választ, hogy megkérdezettek szerint a jog bünteti-e az adott cselekményt, majd pedig, hogy az illető véleménye szerint büntetni kell-e azt. Az így nyert válaszok alapján összevethetővé vált a tényleges jogi szabályozás (A), a megkérdezettek által feltételezett jogi minősítés (B = „szubjektív hivatalos büntetendőség”), illetve annak szubjektív értékelése (C).⁷⁷ Az első két elem (A és B) összevetéséből lehetett a jogismeret szintjére következtetni, míg a második kettő (B és C) viszonyából a jogtiszteletre. Mindezt még kiegészítették a válaszok tartalomelemzésén alapuló tipizálással – címkézéssel, erkölcsi, mérlegelő⁷⁸ –, amellyel a jogtisztelet mögött álló motiváci-

⁷⁶ „Láttuk, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tekintik még azok is, akiknek érdekeit a döntések sértik; az érdeksérelem inkább tehetetlen panaszkodást vált ki. Az igazságosság koncepciója e tapasztalatok fényében még az egyes személyek tudatában is kettéválik: egyfelől, ha a döntést jogszerűnek – és ami ennek előfeltétele: tényszerűnek (igaznak) – érzik, *törvényességénél* fogva elfogadják, ami nem zárja ki azt, hogy *méltányossági* megfontolásokat hangoztatva ne kívánnának más megoldást. Az igazságosság szintetizáló különöse helyett e megosztott tudatokban a törvényesség társadalmi általánosa és a privát érdek moralitásának egyedi partikularitása él együtt – méghozzá a jelek szerint meglehetősen békésen.” [Kiemelés az eredetiben.] SAJÓ–SZÉKELY–MAJOR (1977) i. m. 40.

⁷⁷ Toleráns: a válaszadó a cselekményt nem tartja büntetendőnek. Intoleráns: a válaszadó a cselekményt büntetendőnek ítéli. Konform: az objektív hivatalos büntetendőségnek megfelel a szubjektív értékelés. Non-konform: az objektív hivatalos büntetendőségtől eltérő szubjektív értékelés. Ezek alapján a válaszokat hat csoportra osztották:

- Toleráns non-konform: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény büntetendő, de a megkérdezett személy nem büntetné azt.
- Intoleráns non-konform: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény nem büntetendő, de a megkérdezett személy büntetné azt.
- Konform intoleráns: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény büntetendő és a megkérdezett ezzel egyetért.
- Konform toleráns: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény nem büntetendő és a megkérdezett ezzel egyetért.
- Toleráns: nem tudja, hogy a jog hogyan rendelkezik, de a válaszadó személy szerint nem büntetné a cselekményt.
- Intoleráns: nem tudja, hogy a jog hogyan rendelkezik, de a válaszadó büntetné a cselekményt.

⁷⁸ Címkézéssel: a megkérdezett a válaszok indoklásában valamilyen elvont – de nem erkölcsi – kötelesség megsértését látta a cselekményben, vagy egyszerűen valamilyen címkével látta el azt, vagy az arra utaló reakciót érvényesítette. Pl. a homoszexualitással kapcsolatban: a homoszexuálisok „veszélyesek”, „el kell különíteni őket”, „természetellenesek” stb.

ót igyekeztek megragadni. A fenti mutatók szerint a minta fontosabb jellemzőit a következőkben összegezhetjük.

A válaszadók többsége (56%) konformnak bizonyult a minta harmadát képező (31%) non-konformokkal szemben (a maradék 23 %-nak nem volt elképzelése a jogi szabályozásról). A konform válaszadók túlnyomó része (87%) pedig az intoleránsokhoz tartozott. Motivációikat tekintve e csoport kétharmada (67%) tartozott a címkézők közé, míg a toleráns non-konformok 70%-a a mérlegelőkhöz. A joghallgatókkal és rendszekkel végzett kontroll vizsgálatok megerősítették, hogy a tolerancia-mutató rétegspecifikus – tehát nem az egyén lelkiállapotának függvénye –, és az iskolázottsággal együtt nő.

A tolerancia-mutató rétegspecifikusságára vonatkozó tézisüket a kutatók megkísérelték a válaszadók személyiségének vizsgálatával is alátámasztani. Ennek érdekében a megkérdezettek frusztráció tűrő képességét (PFT = Personal Frustration Tolerance) tesztelték. Kiinduló hipotézisük szerint, aki jobban bírja a frusztrációt az toleránsabb a devianciával szemben, míg a frusztrációt kevésbé tűrő személyek esetében erősebben jelentkezik a büntetési igény. A vizsgálati eredmények ennek ellenkezőjét mutatták: a frusztrációt leginkább elviselő személyek bizonyultak a legintoleránsabbaknak a devianciával szemben,⁷⁹ a PFT-tesztek eredményeinek a motivációs típusokkal való kapcsolata pedig nem mutatott szignifikáns összefüggést. Mindez arra engedett következtetni, hogy a deviancia iránti toleráns vagy intoleráns álláspont nem a személyiség sajátja. A személyiség legfeljebb abban játszik szerepet, hogy hogy az illető mennyire azonosul a vonatkoztatási csoportjában uralkodó nézetekkel.

A jogismeret vizsgálata során a kutatók három jogterületre terjesztették ki a felmérést: a büntető, a polgári és az alkotmányjog ismeretének szintjét igyekeztek felmérni. A várakozásnak megfelelően a büntetőjog ismerete volt a legáltalánosabb a megkérdezettek körében. Az eredmények fényében úgy tűnt, hogy az ismeretek szintjét nem befolyásolja lényegesen sem az iskolázottság, sem a nem.

A polgári jogon belül a családjogra és az öröklési jogra koncentrált az adatfelvétel, tekintettel arra, hogy ezeken a jogterületeken volt várható a leginkább a személyes tapasztalat ismeretet erősítő hatása. Az eredmények azt mutatták, hogy a polgári jog ismerete lényegesen elmarad a büntetőjogétól. Az egyik figyelemre méltó eredmény az volt, hogy az idősebb mezőgazdasági munkások körében volt a legmagasabb a jogismeret szintje, amit a kutatók azzal magyaráztak, hogy a polgári törvénykönyv

-
- Erkölcsei: a válaszadó valamilyen erkölcsi motivációt említ. Pl. a homoszexualitás erkölcstelen.
 - Mérlegelő: a megkérdezett nem valamilyen általános elvre hivatkozott, hanem igyekezett az eset körülményeit figyelembe venni, az elkövető motívumait megérteni vagy társadalmi szempontot érvényesíteni. Pl. a homoszexualitás „ha diszkréten csinálják, nem szólhatunk bele”, „magánügy” stb.

⁷⁹ A kutatók itt elsiklottak a kutatási eredmények ellenkező értelmezési lehetősége fölött. Elképzelhető ugyanis, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek inkább vállalják a deviáns viselkedéssel szembeni fellépéssel járó többlet frusztrációt, mint a deviáns viselkedésre legyintve reagáló, a konfrontációval járó frusztrációt elviselhetetlennek érző személyek. Vö. H. SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások. Egyetemi jegyzet*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 102–116.

megoldásai őrzik a szokásjogi hagyományokat. A másik pedig, hogy a városi nők jogismerete magasabbnak bizonyult a férfiakénál.

A legmegdöbbentőbb eredmény azonban az alkotmányjog ismeretének vizsgálata során született. Itt a kutatók ugyanazt az egy kérdést – „Ki, vagy mely szerv hozza a törvényt?” – tették fel, mint a Kulcsár-féle kutatásban. Akkor a minta korcsoportjába tartozó városi fizikai dolgozók 30%-a, a mezőgazdasági dolgozók 24%-a válaszolt helyesen, míg a '75-ös felmérés teljes mintájának csupán 15%-a.

Talán e lesújtó eredmény, vagy az elméletalkotás fentebb bemutatott logikája készítette a kutatókat az államtisztelet mutatójának képzésére. Erről összességében annyit érdemes megjegyezni, hogy annak összefüggése a toleranciával és a motivációval tendenciájában a jogtiszteletével azonosnak, csak gyengébbnek bizonyult.

A rendelkezésre álló adatok alapján a kutatók megpróbálták meghatározni a joghoz való „általános viszony” jellemzőit is. Az ez alkalommal ismét élesen bírált, Podgórecki nevével fémjelzett lengyel iskola „egy-kérdéses” – „Kell-e a jognak engedelmessé válni, ha Ön szerint az rossz?” – módszerével szemben azonban a kutatók három aspektusra bontották a joghoz való általános viszony vizsgálatát: Megismerhető-e a jog? (i.) Szorongást vált-e ki a jog? (ii.) Milyen a törvénybe és a jogérvényesítő hatóságokba vetett bizalom? (iii.)

A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy (ad i.) minél nagyobb a személyes tapasztalaton alapuló jogismeret, annál kevésbé tartják megismerhetőnek a jogot a válaszadók. A szorongás (ad ii.) nem a társadalmi helyzet, hanem inkább a személyiség sajátosságainak függvénye. Ami pedig a jogba vetett bizalmat illeti (ad iii.), a címkezők erősen bíztak az intoleránsnak hitt jogban, miközben maguk is intoleránsakká váltak.

A Kulcsár Kálmán által vezetett, a polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatát célzó 1976-os kutatás csupán közvetve kapcsolódott a korábbi jogismeret, illetve jogtudat kutatásokhoz.⁸⁰ A vizsgálat alapját a perforgalomra vonatkozó igazságügyi statisztika által szolgáltatott adatok elemzése képezte, majd öt megye (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár, Vas) járásbíróságai által az 1976. évben befejezett polgári perek iratanyagát tanulmányozták egy előre kidolgozott kérdőív szerint.⁸¹ A kutatás témánk szempontjából vett lényegesebb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

A perek túlnyomó részét (54,14%) a házassággal és a családi viszonyokkal kapcsolatos jogviták adták.⁸² A pereskedők foglalkozás szerinti megoszlása azt mutatta, hogy ebben a percsoportban a mezőgazdasági fizikai dolgozók alul-, míg a városi

⁸⁰ KULCSÁR (1982) i. m. 203–229.

⁸¹ A vizsgált 14450 ügyirat anyagát a perben részt vevő személyek kora, neme, foglalkozása családi állapota, valamint a per tárgya, menete, eredménye stb. szempontok szerint vizsgálták. Mivel a perek többsége a házassággal kapcsolatos volt, ezért ebben a percsoportban 20%-os mintavételt alkalmaztak.

⁸² A kutatók ide sorolták a házassági bontó, az apaság és leszármazás iránti, a személyállapotról vonatkozó egyéb, a házassági peren kívül érvényesített házassági vagyoni jogi, a házastárs tartása iránti, a házasságból született gyermek tartása iránti, a házasságon kívül született gyermek tartása iránti, valamint a törvényen alapuló egyéb tartási (szülőtartás stb.) pereket, tehát összesen nyolc pertípust.

segédmunkások jelentősen felülreprezentáltak.⁸³ Ez a tény is alátámasztotta a korábbi kutatások alapján a segédmunkások rétegének aggasztó morális állapotára vonatkozó megállapításokat.⁸⁴

Érdekes, hogy míg a házassági bontóperek az ügyek több mint egynegyedét (25,54%) képezték, addig nagyságrenddel kisebb arányban voltak a magántulajdonnal kapcsolatos ügyek (tulajdonjogi perek 4,6%, birtokháborítási perek 4,3%) és a piaci áruforgalomhoz kapcsolódó klasszikus kötelmi jogi perek is csupán 11,15%-ot értek el. A különbséget Kulcsár elsősorban azzal magyarázta, hogy a bontóperek esetében a jogi utat gyakorlatilag nem lehet elkerülni.⁸⁵ Ugyanakkor e szembeszökő különbség mutatja a magántulajdonon alapuló piaci viszonyoknak a szocialista rendszerben való háttérbe szorulását is. A tulajdoni perek alacsony aránya azonban azt is jelzi, hogy nagyon alacsonynak volt mondható a magyar lakosság „perlési hajlama” – legalábbis a köztudatban a korábbi történelmi korszakokról kialakult képhez képest –, vagyis a társadalmi konfliktusok esetén lecsökkent a jogi eszközök igénybevételére irányuló hajlandóság, illetve képesség, s így a jogba vetett bizalom.

A fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára kidolgozott módszertant alkalmazták a Boros László és Sajó irányításával lefolytatott 1976–77-es kutatásban, kiterjesztve a mintavételt a teljes lakosságra, tehát minden felnőtt korosztályra és foglalkozási csoportra. A minta nagy elemszámára (3500) tekintettel azonban nem alkalmazták a PFT-tesztet az adatfelvételnél, a jogismeretre vonatkozó kérdéseket pedig a családjogra és a büntetőjogra összpontosították.⁸⁶

A jogtiszelet vizsgálatára kidolgozott konformitás-mutatónál nem tapasztaltak lényeges eltérést a fizikai dolgozók esetében egy évvel korábban mért értékekhez képest. A feldolgozott 2860 értelmezhető válasz alapján a válaszadók 56%-a bizonyult konformnak és 32% non-konformnak (ez utóbbi érték 1% volt magasabb mint az előző kutatásban). Jelentős különbség mutatkozott azonban a konform válaszadók csoportján belül az intoleránsak esetében, ahol a korábbiakban mért 87%-kal szemben a válaszadók csupán 48%-a bizonyult intoleránsnak.

A korábbi kutatásokkal nagyjából egyező eredmények születtek a jogismeret vizsgálata terén is. A büntetőjog ismerete volt a legmagasabb szintű és az iskolázottságtól is jórészt független.⁸⁷ A büntetőjog ismerete és a hozzá való tudati viszonyulás kapcsán e kutatás során figyeltek fel a kutatók elsőként a „normalizáció” jelenségé-

⁸³ Az összes pereskedők között 13,1%-ban megjelenő mezőgazdasági fizikai dolgozók csak 7,8%-ban szerepeltek a percsoportban, míg a segédmunkások 30,4%-os részesedés mellett 36,6%-ban.

⁸⁴ „Ez a jelenség tükrözi egyébként azt a tényt, hogy a mai társadalomban a legkevésbé kiegyensúlyozott – és meglehetősen heterogén – réteg a szakképzetlen munkásoké.” – írja Kulcsár. KULCSÁR (1982) i. m. 208.

⁸⁵ Bár tudjuk, hogy az élettársi viszony népszerűségének a '80-as évektől napjainkig tartó növekedése mögött álló motívumok egyike éppen a költséges és hosszadalmas házassági bontóperek elkerülése lehet.

⁸⁶ Az eredményeket a két kutató egy közös, 330 oldalas, számos táblázatot tartalmazó, kötetben jelentette meg: BOROS–SAJÓ i. m.

⁸⁷ Bár az eredmények azt mutatták, hogy a szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek büntetőjogi ismeretei kiugróan alacsony szintűek.

re, vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét.⁸⁸ A későbbi kutatások különösen a vesztegetés normalizálására irányuló aggasztó tendenciát jelezték. Ugyancsak érdekes volt, hogy míg '73-ban a lakosság 44%-a vélte romlónak a bűnözés helyzetét, négy évvel később már 52%-a.

A büntetőjoggal szemben a családjogi ismeretek inkább az iskolázottság függvényében alakultak, és jóval töredékesebbnek bizonyultak a büntető jogi ismeretekhez képest. A hagyományos patriarchális értékrend szívósságát mutatta, hogy a magyar lakosság egyharmada sem tudta, hogy a házastársak a jog szerint egyaránt család-főnek számítanak, és több mint két ötöde nem ismerte a házastársi különvagyon intézményét.

Inkább csak a módszertani kísérletezés szempontjából volt jelentősége a Sajó által a gazdasági vezetők jogtudatának vizsgálatára 1977-ben végzett kutatásának.⁸⁹ A kis elemszámú (136), nem reprezentatív mintában szereplő vezetőket arra kérték, hogy 24 állítással⁹⁰ való egyetértésüket egy 7 fokozatú skálán értékeljék. Az így kapott adatok faktoranalízisét egy 59 elemű almintán végezték el, melyből 8 faktort⁹¹ képeztek, s ezek adták a vezetők jogi nézeteinek komponenseit. A faktorok súlyozásával és változó arányuk becslésével „jogi nézetmutatókat” alkottak, ezek alapján pedig jellegzetes „jogi nézettípusokat”⁹² határoztak meg.

Mai szemmel nézve egyáltalán nem meglepőek a kutatás megállapításai: a '70-es évek második felének szocialista vállalati vezetőit sokkal inkább érdekelte a felettes (politika) vezetés elvárásaihoz való szolgálai igazodás,⁹³ mint a túlszabályozás folytán egyébként is átláthatatlan jogi szabályozás betartása.

Az 1976–'77-es reprezentatív kutatás büntetőjogi részéhez szorosan kapcsolódott a két kriminológus – Vigh József és Tauber István – által egy évvel később szintén közel reprezentatív mintára végzett vizsgálat,⁹⁴ amely a büntetőjogi rendszer társadalmi értékelésének vizsgálatát tűzte céljául. A kutatók rétegzett mintavételt alkalmaztak, melyben az első lépésben véletlen kiválasztással meghatározott mintát kiegészítették oly módon, hogy az reprezentatív legyen a kor, a nem, az iskolai vég-

⁸⁸ A csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43 %-a alkalmazott volna büntetést, míg 11 %-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.

⁸⁹ SAJÓ (1981a) i. m.

⁹⁰ Pl. „Egy állami vállalat csak azt csinálhatja, amire a jogszabályok feljogosíthatják.” „Egy munkai eloadó megfelelo gyakorlatl sokkal jobban ismeri a munkajogot, mint egy jogász, akinek nem a munkajog a szakterulete.”

⁹¹ A faktorok a következok voltak: eltérés a jogtól, vállalati antiformalizmus, óvatosság, túlszabályozás, vállalkozás a szabályalkalmazásra és a vezetési stílus faktora.

⁹² A következó nézettípusokat azonosították: joghú, óvatos joghú, nihilista, óvatos nihilista, közepes.

⁹³ A feletteshez való fordulás hajlandóságának mutatója függetlennek bizonyult a jogtól való eltérés mutatójától. „Ez a függetlenség azt jelenti, hogy a jogi, illetve jogellenes beállítottság nem vált meghatározóvá a gazdasági vezetőknél a hierarchikus befolyásokkal ellentétben. Más szóval a normatív értékrend nem érvényesül a hierarchikus hatalmi befolyásokkal szemben. Mindez kevés jót ígér egy formális szabályozásra építeni kívánó irányítási rendszer számára.” SAJÓ (1981a) i. m. 617.

⁹⁴ VIGH-TAUBER i. m.

zettség és a fontosabb foglalkozási csoportok tekintetében. A kérdőíveket kérdezőbiztos irányításával töltették ki, s összesen 919 értékelhető választ dolgoztak fel.⁹⁵ Az adatokat öt szempont alapján értékelték: vizsgálták a válaszadók jogismeretét (i.); a büntetési nemekre, illetve a büntetés céljáról alkotott elképzeléseiket (ii.); egyes bűncselekményekre vonatkozó értékelésüket (iii.); a bűnözés helyzetének megítélését (iv.); valamint véleményüket a büntetés általános visszatartó hatásáról (v.). Mindezek tekintetében elemezték a válaszok nem, kor, iskolázottság és foglalkozási csoport szerinti megoszlását. A következőkben csupán a jelen áttekintés szempontjából fontos néhány eredményt ismertetjük.

A jogismeret vizsgálatánál (ad i.) a kutatók arra kérték a válaszadókat, hogy határozzák meg a jog, a bűncselekmény és a szabálysértés fogalmát. Nem meglepő módon a helyes válaszok aránya mindhárom esetben 5% alatt maradt. A „nem tökéletes, de jó”, illetve a „helyes elemeket is tartalmazó” válaszok figyelembevételével azonban a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a bűncselekmény és a szabálysértés fogalma még ezen az absztrakt szinten is viszonylag ismertebb, mint a jogé, mivel ezekkel gyakrabban találkozunk mind a hétköznapi életükben, mind a tömegtájékoztatásban.

A büntetési rezsím értékelése (ad ii.) kapcsán a kutatók többek között vizsgálták a büntetési célokról, a büntetés aljáról, a bűnelkövetők nevelhetőségéről és a halálbüntetésről alkotott véleményeket. Érdekes eredmény volt, hogy az elkövető nevelhetőségéről a válaszadók közel fele gondolta, hogy azok többségükben, vagy egyáltalán nem változathatók meg a nevelés segítségével, miközben a valóságban – a bűnügyi statisztikák szerint – az elkövetők kétharmada nem vált visszaesővé. Ezt az eltérést azonban a kutatók nem a lakosság megcsontosodott erkölcsi előítéleteivel magyarázták, hanem a tömegkommunikáció torzító hatásával.⁹⁶ Ennek az optimista értelmezésnek viszont ellentmondani látszik, hogy a megkérdezettek 77%-a támogatta a halálbüntetést.

Az egyes bűncselekmények megítélésének (ad iii.) vizsgálata során a kutatók három emberölési, két vagyon elleni (kis értékre elkövetett sikkasztás, kis értékre elkövetett lopás) bűncselekmény, valamint egy kémkedés tényállásának rövid leírása kapcsán vizsgálták, hogy a válaszadók milyen büntetést szabnának ki. A különböző esetekben a megkérdezettek véleménye 73-95%-ban esett egybe a hatályos büntető törvénykönyv által meghatározott büntetési tételekkel. Az megint csak elgondolkodtató viszont, hogy a válaszadók 20%-a az elmebeteg elkövetőt is büntetette volna emberölés esetén.

⁹⁵ Sajó – bár később több alkalommal hivatkozott a kutatási eredményekre – élesen bírálta módszertani alapon a Vigh-Tauber-féle felmérést, mind a mintavételi eljárás, mind pedig a kérdés-technika vonatkozásában. Vö. SAJÓ (1980) i. m. 236. 20. jegyzet.

⁹⁶ „[De] joggal vethető fel, hogy a bűnözéssel kapcsolatos torz tudati tükröződésben kell a szemlélet gyökereit keresnünk. *A lakosság jelentős hányada ugyanis, ha bűnelkövetőről, ha bűnözőről esik szó, rendszerint súlyos erőszakos bűncselekmény elkövetőjére gondol.* Egyébként ezt a szemléletet sugallják a tömegkommunikációs eszközeink is. Megállapítást nyert pl. hogy a hírközlési eszközök 80%-a erőszakos bűncselekményekkel és áldozataikkal foglalkozik, holott az össz-bűnözésben az erőszakos cselekmények aránya csupán 8–10 %.” [Kiemelés az eredetiben.] VIGH-TAUBER i. m.

Ismét a szocialista korszak kommunikációs szerkezetének már több ízben említett hatására gyanakodhatunk a bűnözés helyzetének megítélését (ad iv.) mutató eredmények kapcsán. Míg a válaszadók az elkövetett bűncselekmények számát általában a valóságosnál (évi 120–150 ezer között ingadozott a vizsgálatot megelőző évtizedben) jelentősen alábecsülték – a minta mindössze 3 ezreléke jelölte ezt a számot –, addig a valóságban stagnáló bűnözés mellett 47,5%-uk emelkedő tendenciát érzékelt.

Módszertani szempontból figyelemre méltó volt a kutatók kísérlete, hogy feltárják a bűnelkövetést akadályozó lelki motívumokat (ad v.). Kiinduló hipotézisük szerint más a mentális szerkezete azoknak az embereknek, akik már kerültek olyan helyzetbe, mikor alkalmuk lehetett volna valamilyen jogellenes cselekményt elkövetni („kriminogén helyzet”) – vagyis az adott szituációban átélték a „motívumok harcát” –, mint azoké, akik ilyen helyzetet nem éltek át. Ennek megfelelően első lépésként azt a kérdést tették fel, hogy a válaszadó átélt-e már kriminogén szituációt,⁹⁷ a második lépésben pedig a bűncselekmény elkövetésétől visszatartó motívumra kérdeztek rá. Az eredmények azonban azt mutatták, hogy a két csoport között nincs lényeges eltérés a különböző motívumok arányában: például míg a kriminogén szituációt átélték 68%-a nyilatkozta, hogy leginkább a lelkiismerete tartotta vissza a bűncselekmény elkövetésétől, addig az ilyen élményekkel nem rendelkezők 74%-a. A szerzők fenti – kicsit „túl szép” – kutatási eredményeinek fényében tett megállapítása, miszerint a büntetéstől való félelem visszatartó hatása eltörpül az erkölcsi és egyéb motívumok mellett, nem menekülhetett meg a kortársak bírálatától sem.⁹⁸

Ugyancsak elsősorban metodológiai szempontból érdekes a Sajó által 1979-ben vezetett, a budapesti házmesterek jogtudatának, illetve ezen keresztül a társadalmi csoport egyéni jogtudatot befolyásoló hatásának vizsgálatát célul tűző kutatás.⁹⁹ A kis elemszámú (91), nem reprezentatív mintába került megkérdezettek kérdezőbiztosok által irányított beszélgetések során adott válaszait, illetve az általuk kitöltött tesztek adatait dolgozták fel a kutatók. A korábbi rétegkutatásokban alkalmazott módszereket – jogtiszelet-mutató kétlépcsős kérdezési módszerét és a faktoranalízist – kísérelték meg összekapcsolni a kutatók. A komplikált vizsgálati módszer dacára – éppen egy triviális elméleti „mellé nyúlás” folytán, mint arra már korábban utaltunk – egy minden korábbi hazai és nemzetközi kutatási eredmények ellentmondó, elfogadhatatlan következtésre jutottak: „A csoport, a szociálpszichológiának e „legsociálpszichológiaibb” tárgya nem döntő a jogi vélemények vagy a jog sértő viselkedés szempontjából.”¹⁰⁰ A kutatás legfontosabb hozadéka alighanem az

⁹⁷ A megkérdezettek közel 62%-a nyilatkozott úgy, hogy nem élt még át soha életében bűncselekmény elkövetésére ösztönző helyzetet. Az ígennel válaszolók között viszont jelentős eltérés mutatkozott a nemek arányában – a férfiak 52%-a, míg a nők csupán 23%-a emlékezett kriminogén helyzetre –, a kor szerinti eloszlásban pedig a 19-30 év közöttiek szerepeltek viszonylag magas arányban.

⁹⁸ Vö. Sajó 94. jegyzetpontban említett bírálatát. Ugyanakkor Sajó éles kritikája mögött az a különbség is felfedezhető, ami a két kriminológus szerző viszonylag optimista emberképe és Sajónak a *homo kádárikus*-ról alkotott pesszimista elképzelése között mutatkozik.

⁹⁹ SAJÓ (1981b) i. m.

¹⁰⁰ Uo. 61. Ennek a tézisnek a tarthatatlanságát maga Sajó is beláthatta, mert a későbbiekben nem hivatkozott erre a kutatásra ebben a vonatkozásban.

volt, hogy a megkérdezettek által kitöltött PFT-tesztek eredményei megerősítették a '75-ös rétegvizsgálat során megfigyelt jelenséget, mégpedig, hogy a frusztrációt inkább elviselő személyek intoleránsabbak a deviáns viselkedésekkel szemben.

3.4. A nyolcvanas évek új témái: az antropológiai alapok és a szocializáció

Ezzel érkeztünk el Sajó 1980-ban, *Jogkövetés és társadalmi magatartás* címmel megjelent összefoglaló művéhez, melynek a jogelméleti megalapozást szolgáló első részét már érintettük a fentiekben. A szerző a mű jogtudattal foglalkozó részében az elmúlt évtized hazai és nemzetközi empirikus kutatásainak eredményeit szintetizálta, és a '75-ös kutatás előzőleg ismertetett teoretikus alapvetését mélyítette el, másrészt pedig a jogtudat-kutatás néhány addig nem tárgyalt aspektusát tárta fel. Ez utóbbiak áttekintése előtt azonban érdemes egy rövid kitérőt tennünk, hogy az elmélet mögött kirajzolódó emberkép néhány vonását kiemeljük. Már csak azért is, mert ez a sajátos, hobbesi filozófiai-antropológia¹⁰¹ lesz az alapja annak határozott kritikai attitűdnek, amely a következő évtizedben egyre inkább jellemző lesz Sajó elméleti álláspontjára.

A klasszikus felfogás szerint az emberi lélek három összetevője az értelem, az akarat és az érzelmek. Ehhez képest Sajó a következőképpen vélekedik az akarat eleméről: „Azt hiszem igaz van Ryle-nak, aki az akaratot, mint olyat a szabadakarat elméletek átkos örökségének tartja, és a szellem működését lényegében a kognitív és affektív (súlyozó) elemek alapján rekonstruálja. A kifejezést megőrizve hangsúlyozni szeretnénk, hogy csupán az előbb említett két komponens szintetikus kifejezésére szolgál, és nem tulajdonítunk az akaratnak reális különálló létet.”¹⁰² Az értelemről pedig ezt nyilatkozza: „A racionális konzisztencia, mint társadalmi igény lényegében a *mások megítélésére korlátozódik*. Az egyén vagy elfogadja a cinizmus álláspontjáról a tényleges inkonzisztenciát, vagy módszeresen torzítja elképzeléseit a racionalizáció látszatának irányában.”¹⁰³ Amiből tulajdonképpen az következik, hogy az egyén számára egyedül az utólagos racionalizáció lehetősége adott. Mi marad hát az akarat, és az azt vezérlő értelem híján az ember számára irányító erőként? Nem más, mint a hatalomnak – a hobbesi Leviatánnak – kiszolgáltatót egyén félelme. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Sajó – mint azt a Podgórecki-kritika kapcsán több ízben megfogalmazta – elvetette azt az elképzelést, hogy a jog mögött állna valamiféle sajátos lelki készlet, „igazságérzet”, akkor előttünk áll a *homo kádárikus*: az akarat, értelem és erények nélküli, a magát a hatalomnak szolgáinak alávető, gyáva tömegember képe. (Más kérdés, hogy ezt az emberképet hogyan lehetne ironikusan a szer-

¹⁰¹ A „hobbesi” jelző nem véletlen: Sajó a '70-es évek közepén valóban intenzíven foglalkozott Hobbes bölcséletével, és egyáltalán politikai filozófiai, eszmetörténeti kutatásokkal. Ld. SAJÓ András: Miért nem természetjogász Thomas Hobbes. *Állam- és jogtudomány*, 1974/1. 101–120.; SAJÓ András: A szuverén és az alattvaló helyzete Thomas Hobbes felfogásában. *Állam- és jogtudomány*, 1974/3. 480–501.; SAJÓ András: Az engedelmisség és korlátai. *Állam- és jogtudomány*. 1975/1. 159–189.

¹⁰² SAJÓ (1980) i. m. 230. 8. jegyzet.

¹⁰³ Uo. 238. [Kiemelés az eredetiben.]

ző pozíciójának értelmezésére használni.) Ez a kiábrándult, pesszimista emberkép magyarázza azokat – az egyébként a tapasztalati tényeknek is ellentmondó – túlzó megállapításokat, mint például, hogy a csoportot nem befolyásolja a jogtudat, vagy hogy elfogadhatatlan, hogy a bűncselekmények elkövetésétől az emberek javarészt lelkiismereti okok miatt tartózkodnak.

Ugyanakkor látni kell, hogy – szerencsére – maga a szerző sem volt képes következetesen végigvinni antropológiai előfeltevéseinek konzekvenciáit. Másrészt, hogy Sajó intellektuális orientációja nem állapodott meg ezen a ponton, és a '80-as években, a marxizmustól való fokozatos eltávolodásával párhuzamosan halványult ez az önmegsemmisítő álláspont – amiben valószínűleg jelentős szerepe volt a Bibó István humanista történelem-filozófiájával való megismerkedésnek¹⁰⁴ –, feloldódva egy a rendszerrel szembeni „egészségesnek” nevezhető, meglehetősen szkeptikus és kritikus attitűdben.

Az antropológiai előfeltevésekhez képest az első következtetlenségbe mindjárt a jogtudat szerkezetének feltárására irányuló elméleti kísérlet kezdőpontján belebotlunk. A szerző ugyanis azzal indítja gondolatmenetét, hogy a jogtudat megismerését a „rendkívüli helyzetek” vizsgálatához kell kapcsolni, amelyek tudatos, akarati döntést kívánnak. Az ilyen helyzetekben – mikor az egyén kénytelen lemondani a szokásszerű cselekvés kényelméről – válik szembetűnővé a jog cselekvést befolyásoló hatása. A modernizáció történeti folyamatának előrehaladásával, melynek során felbomlanak a hagyományos közösségek, s ezáltal fogyatkozik a szokásszerű cselekvések lehetősége, a „rendkívüli helyzetek” száma társadalmi szinten folyamatosan gyarapodik. Valószínűleg, ez újszerű kiindulópont megfogalmazásához Sajó az invenciót Helmut Schelsky kutatásaiból¹⁰⁵ – s szerencsére nem Carl Schmitt politikai filozófiájából – merítette.

Ezt követően a jogtudat és a jogismeret szerkezetére, a társadalmi és individuális szint elkülönítésére, illetve a személyes tapasztalatok jogtudatot befolyásoló szerepére vonatkozóan a '75-ös kutatás kezdetén megfogalmazottakat fejtette ki. Új fejlemény volt, hogy a joggal kapcsolatos vélemények vizsgálata során nagy figyelmet szentelt a tömegtájékoztató befolyásoló hatása elemzésének. Bemutatta a két lépcsős információ-áramlás modelljét, miszerint az információ-befogadás alsó szintjén az információt a felső szintű közvetítők tekintélye hitelesíti – kiterve arra is, hogy a hatalom legitimációs presztízse szorosan kapcsolódik annak kommunikációs monopóliumához. Ugyanakkor komoly ellenérveket is megfogalmazott a tömegtájékoztató jogtudatot befolyásoló hatásának feltételezésével szemben: egyrészt felhívta a figyelmet a kommunikációs nehézségekre, melyek közvetett kommunikáció esetében

¹⁰⁴ Sajó már kifejezetten hivatkozik az 1986-ban megjelent írásában Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányára. SAJÓ (1986) i. m. 298.

¹⁰⁵ Sajó ebben a művében nem hivatkozta Schelskyt, de bizonyos, hogy ismerte munkásságát, mivel az általa szerkesztett, és egy évvel korábban megjelent jogszociológiai szöveggyűjteményben szerepeltette Schelsky egy tanulmányát. Ld. Helmut SCHELSKY: A jogszociológia antropológiai és perszónális-funkcionális megközelítése. In: SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 155–170. Schelsky elméletének elemzésére és továbbgondolására ld. H. SZILÁGYI (2012) i. m.

óhatatlanul felmerülnek. Másrészt, hogy a jogkövetés létezik az ilyen jellegű információk hiányában is, s hogy a jogról való ismeretek korántsem azonosíthatók a jogismerettel. Összességében arra a meglehetősen túlzó álláspontra helyezkedett a szerző, hogy a kommunikáció hatásával nem magyarázható a jogszabályok elfogadása.

Az eredeti elméleti alap lényeges kibővítését jelentette a szocializáció jogtudat befolyásoló szerepének tematizálása. Ennek kapcsán a szerző – főként Piaget fejlődés-lélektani, illetve a vonatkozó kortárs politikai, illetve jogszociológiai kutatásokra támaszkodva – tárgyalta a szocializáció egyes fázisaiban a jogkövetés szempontjából lényeges személyiségfejlődési elemeit.

Az egyébként rendkívül gondolatgazdag eszmefuttatás összefoglalásában – részben önmagának is ellentmondóan¹⁰⁶ azonban sikerült „rövidre zárnia” a következtetéseket: „A [...] jogszabály követésének három közvetlen oka rajzolódik ki: 1. a *szankciótól való félelem*; 2. *racionális megfontolás*; 3. a *jogszabály autoritása*.”¹⁰⁷

A következő évtizedben a jogtudat-kutatások fokozatosan lendületüket veszítették. Ez részben összefügg azzal, hogy a '80-as évek második felében Kulcsár Kálmán és Sajó érdeklődése is a modernizációval járó társadalmi-jogi változások tanulmányozása felé fordult.¹⁰⁸ Mutatja ezt az is, hogy a 80-as évek utolsó, országos reprezentatív mintára végzett, a polgári jog megítélését vizsgáló 1983-as kutatás anyaga részben feldolgozatlan maradt, eredményeire csupán Sajó 1986-os írásában szereplő hivatkozásokból következtethetünk.

Ugyancsak kéziratban maradt a jogi szocializáció vizsgálatát célul tűző 1982-es, Léderer Pál és Sajó által lefolytatott kutatás összefoglaló jelentése. A vizsgálat folyamán tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának diákjait (263 fő) és elérhető szüleiket (406 fő), tanárait kérdezték különféle, erkölcsileg erősen színezett tényállások – abortusz, orvosi hálapénz, rászorult vesztegető – megítéléséről. A korábbi rétegvizsgálatokban alkalmazott kétlépcsős kérdezői technikát egy újabb fokozattal egészítették ki. Elsőként azt kérdezték, hogy a bemutatott tényállást a jog büntetné-e, a második körben azt tudakolták, hogy az illető személy szerint büntetné-e a cselekményt,¹⁰⁹ végül harmadszorra újra rákérdeztek a megkérdezett véleményére, miután közölték vele a tényleges jogi rendelkezést. Ez utóbbi, harmadik fázisban feltett kérdés, amennyiben az illető megváltoztatta korábbi véleményét, a

¹⁰⁶ Mint láttuk korábban, a '79-es, a házmasterék jogtudatát vizsgáló kutatás konklúziójában Sajó elvetette a csoport befolyásoló szerepének lehetőségét. Ehhez képest ezt olvashatjuk az egy évvel később megjelent írásában: „Különösen fontos a személy (referencia-) vonatkoztatási csoportjának reakciója egy esetleges jogszabálysértésre.” SAJÓ (1980) i. m. 310.

¹⁰⁷ Uo. 316. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁰⁸ KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Magvető, 1986.; KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.; SAJÓ András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

¹⁰⁹ A személyes véleményükben a feltételezett jogi megoldástól eltérő válaszadó 50%-a engedélyezte volna a prostitúciót; a diákok 93%-a tolerálta vesztegetést a vesztegető szorult helyzetére tekintettel, és 60%-uk az engedély nélküli építkezés fölött is szemet hunyt volna. Érdekes módon a diákok szigorúbban ítélték meg a disszidálás kérdését – csak 33%-uk tolerálta –, mint tanáraik, akik felerészben helyezkedtek elnéző álláspontra.

tételes jog tekintélyének hatására engedett következtetni. Az elbirtoklás intézményének megítélése kapcsán például azok között, akik eleve ismerték a jogi megoldást 80%-os volt azok aránya, akik igazságosnak tartották azt, akik viszont nem ismerték a jogintézményt azoknak csupán 46%-a. A jogi rendezés megismerését követően az utóbbi csoport tagjainak majdnem 40%-a megváltoztatta utólag értékítéletét.¹¹⁰

Korinek László sem publikálta a látens bűnözésről szóló kandidátusi értekezését, amelynek empirikus alapját egy 1982-ben Baranya megyére nézve reprezentatív, postai úton kiküldött kérdőívekkel (2448) végzett kutatás képezte.¹¹¹ E kriminológiai kutatás jogtudat vizsgálatok szempontjából lényeges megállapításai elsősorban a bűnözés helyzetének lakosság általi értékelésének mérésében jelentkezett. Az 1976–77-es országos felmérés során mérhető képest 5%-kal emelkedett (57%-ra) a lakosságon belül azok aránya, akik a bűnözés helyzetét romlóznak érzékelték.¹¹²

Alighanem az egy évtizeddel korábbi, a *Kék fény* nézőit szondázó Dankánics–Erdősi-féle kutatás adhatta az ötletet a Neményi Mária és Sajó által 1984-ben vezetett vizsgálathoz,¹¹³ ami azonban nem csupán tárgyában – amennyiben a bűnüldözés, a büntető igazságszolgáltatás és a büntetőjog helyett a polgári jogra vonatkozó jogtudatra összpontosított –, hanem a mintavételi eljárása és elméleti szempontjai szerint is különbözött az előzőtől. A kutatók ez alkalommal a televízió *Jogi esetek* című műsorához¹¹⁴ írt olvasói levelek tartalomelemzése alapján igyekeztek felmérni a levélíró-nézők jogtudatát, illetve hogy milyen szerkezeti elemei vannak a jogi kérdésre vonatkozó hétköznapi gondolkodásnak.

A mintába a korábbi évek 26 legnépszerűbb adásához írt levelekből véletlen választással került az a 2538 darab, melynek tartalomelemzését egyetemi oktatók irányítása mellett joghallgatók végeztek el. A kiválasztott legnagyobb nézői aktivitást kiváltó adások témái elsősorban családjogi, polgári jogi és kisebb arányban munkajogi esetek voltak.¹¹⁵ A kutatók körültekintően elemezték nem csupán levélírók kor és nem szerinti megoszlását, hanem az ilyesfajta aktivitás mögött álló sajátos lelki állapotot is, ami nyilvánvalóan eltér a szokásos kérdőíves felmérésben résztvevők psi-

¹¹⁰ Jellemző módon, az iskolai funkciót betöltő diák – a jövő „káderei” – jelentősen konformabbaknak bizonyultak a többiekénél: 61%-os arányban változtatták meg véleményüket a jog rendelkezéseinek megismerését követően.

¹¹¹ KORINEK (1984) i. m.

¹¹² A megkérdezettek 20-30%-a feltételezte, hogy sérelmére egy éven belül bűncselekményt követnek el, és 43%-a félt a lakása környékén éjszaka járkalni.

¹¹³ NEMÉNYI–SAJÓ i. m.

¹¹⁴ Az 1970-es évek kezdetén induló adássorozatban főként polgári jogi és kisebb számban munkajogi jogeseteket mutattak be. A tényállás megelevenítéséhez esetenként a helyszínen felvett képsorokat és a vitában álló felekkel készített interjúkat használták. Ezt követően az előző adásban bemutatott esetek kapcsán született nézői leveleket ismertették, majd a „helyes megoldást” a Legfelsőbb Bíróság valamely bírója, vagy az Igazságügyi Minisztérium magas rangú tisztviselője – akik egy idő után afféle „médiasztárokká” is váltak – ismertette a nézőkkel. E dramaturgiai szerkezet eredményeképpen egyfajta kvíz-játékhoz hasonló, szórakoztató jelleget is öltött a műsor. A műsor népszerűségét mutatta, hogy a mintába került olvasói levelek egy részét a direkt e célból létrejött olvasói csoportok írták.

¹¹⁵ A három legnépszerűbb téma például az „Nem kívánt gyermek”, „az „Öreg férj” és a „Telek elbirtoklása” esetei voltak.

chikai helyzetétől.¹¹⁶ A levelek tartalomelemzése alapján a jogtudat 20 változóját különítették el,¹¹⁷ s külön vizsgálták a jogi megismerés fontosabb jellemzőit.¹¹⁸

A kutatási eredményekből két megállapítást érdemes itt kiemelni. Az egyik meglátás a tömegtájékoztató sajátos torzító funkciójára vonatkozik, amennyiben a szerzők azt a problémát érzékelték, hogy a televíziós műsor kinyilvánított funkcióját – vagyis hogy a nézők jogismeretének színvonalát emeljék, illetve jogtudatát a hivataloshoz közelítsék –, valójában háttérbe szorította a műsor látens, szórakoztató szerepe. A másik megfigyelés pedig az erkölcs és jog egymáshoz való sajátos viszonyát ragadja meg: „Érdekes tanulsága a levelekben tükröződő megközelítéseknek az erkölcsi és a jogi tudat egymás mellett futó megjelenése. Mintha külön életet élne a levélíró-társadalomban a tradicionális alapokon vagy érdekmotivált szokásokon nyugvó közmegegyezéssel erkölcsi értékek normatív világa, amelynek pszichológiai hitele és magatartást szabályozó ereje a levélírók számára evidencia.”¹¹⁹

4. Látszat és valóság: elméleti szintézis-kísérlet és a Kádár-kori magyar jogtudat vázlata

Sajó több mint egy évtized intenzív empirikus kutatást és elméletépítést követően jelentette meg 1986-ban *Látszat és valóság a jogban* című művét.¹²⁰ A kötet szintézisre törekvő igénye már címéből is kitűnik, egyes fejezetei pedig e tekintetben pedig semmilyen kétséget sem hagynak. A különféle jogterületeket – polgári jog, államigazgatási jog és büntetőjog – a nemzetközi szakirodalom prizmjában keresztül megközelítő és kritikailag elemző részek inkább kor-specifikus természetűek, azaz látletek a Kádár-korszak jogrendszeréről, annak működéséről és diszfunkcióiról.¹²¹ Ta-

¹¹⁶ „Feltételezhető egy bizonyos „levélírói szindróma”, amely a magányossággal, az informális kommunikáció akadályozottságával, ingerlékenységgel, neuroticitással, a Hankiss által „infantilizmusnak” nevezett társadalmilektoni állapottal függ össze.” NEMÉNYI–SAJÓ i. m. 217.

¹¹⁷ Ezek a következők voltak: mentegetőzés; személyes érintettség; kommunikáció; a megoldás állami beavatkozás útján történő szorgalmazása; személyes probléma kiemelése a tényállásban; a panaszos elleni szankciók; a panaszolt elleni szankciók; a megoldás mellett felhozott érvek – amit tovább bontottak a negatív társadalmi következményekre való hivatkozás, az egyéni szinten mutakozó (káros) következményekre, az autoriter hivatkozások és a méltányosságra való hivatkozás változóira –; precedensre hivatkozás; saját ügy előhozása; helyzetváltoztatás; a tv megoldásának és a saját megoldásának a viszonya (jogismeret); jogi hivatkozások; a szereplők iránti attitűd; attribúció; jogértékelés; valamint a gondolkodásmód indexében összefoglalva az absztrakció, a dedukció, az indukció változói.

¹¹⁸ A jogi megismerés főbb változói megoszlásának vizsgálatokor a „levélírói szindróma” fent említett feltételezését messzemenőig alátámasztó eredmény született, amennyiben a három legfontosabb változónak a panaszolt megbüntetése iránti igény (ami a levelek 71%-ban fordult elő), a panaszos megbüntetése iránti igény (50%), valamint a személyes probléma kiemelése (34%) bizonyult.

¹¹⁹ NEMÉNYI–SAJÓ i. m. 238.

¹²⁰ SAJÓ (1986) i. m.

¹²¹ Pl. a hetvenes évekbeli lakáshelyzet elemzésénél Sajó rámutat arra, hogy az valójában igazgatási kérdés, „míg a polgári jogi formák kísértetjárása [...] öreguras udvariassági gesztus a jogrendszer uralkodó, vagy uralkodónak vélt formái felé”, továbbá a legszigorúbb állami ellenőrzés ellenére is kialakul a fekete piac a lakásbérlet területén. Uo. 116–117.

nulmányunk szemszögéből azonban a hetedik fejezet (*Hiedelemvilágok – a törvény kapuján innen*) a leglényegesebb, mivel a szerző ebben kísérli meg a korábbi saját, illetve egyéb kutatások tapasztalatai alapján a jogtudat elméleti igényű, kidolgozott tézisekre alapuló rekonstrukcióját. E fejezetre tehát a hetvenes évektől lendületet kapó hazai empirikus jogtudat-kutatások elméleti hozadékainak összefoglalásaként is tekinthetünk, és mint ilyen, szerepe kiemelkedő a szocialista korszak eredményeinek értékelésénél.

Sajó kiinduló – az elmúlt évtized kutatásainak eredményeit esszenciálisan összesűrítő – tézise az, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek magyar társadalmának hétköznapi életében és az emberek gondolkodásában általában csekélyebb a jog hatása, mint az a külföldi kutatásokból leszűrhető tapasztalatokból következne. A magyar kultúra tehát jogidegen, de ez természetesen nem kizárólagosan Magyarországra jellemző, vannak más külföldi példák is.¹²²

A jogidegenség magyarázatának első lépése a jogtudat alkalmazható modelljének kidolgozása, egy olyan szerkezet felvázolása, mely lehetővé teszi a megfigyelt problémák elméleti pozicionálását, és így az adatok értelmezését is. Sajó jogtudat koncepciója három elemből épül fel: (i.) jogismeret, (ii.) érzelmi-akarati, illetve (iii.) értékélelem.¹²³ Ezeket egymástól – ha nem is hermetikusan – elválasztva, a kutatási tapasztalatok és a külföldi irodalom által kínált kritikai szemszögből vizsgálja és így finomítja a róluk alkotott képet. Ennek eredményeképpen igen csak árnyalt és megalapozott képet fest a jogtudat egyes elemeiről, azok működéséről, illetve problémáiról.

4.1. A jogismeret és az eredmények kritikája

Sajó jogtudat rekonstrukciójának kiindulópontja a jogismeret problémakörének részletes elemzése. Szerinte ez a kategória áll a legközelebb a bevett jogászai gondolkodáshoz, másrészt erre vonatkozóan áll rendelkezésünkre a legnagyobb tényanyag és a legtöbb kutatási tapasztalat.¹²⁴ Noha Sajó elismeri a jogismeret szerepét a jogtudat kialakításában, alapvetően pesszimista abban a kérdésben, hogy vajon ezzel megragadhatjuk-e „a jogrendszer és a jogrend világgképéből a társadalmi tudatba bekerült [...] valóságelképzelést”.¹²⁵ E megközelítés kimondatlanul is szembe fordul Kulcsár felfogásával, mely a jogismeretet a joggal kapcsolatos társadalmi elképzelések megismerésének kutatható és számszerűsíthető kiindulópontjának tartotta.¹²⁶

¹²² Uo. 273. és 80–82. (Kulcsárra hivatkozva a problémát már korábban is exponálja.)

¹²³ Uo. 274.

¹²⁴ Az előbbi megállapítás nem csak nemzetközi, hanem hazai viszonylatban is igaz, hiszen Kulcsár korábban már bemutatott jogismeret kutatásának eredményei az azt követő két évtizedben a szakmai körökben ismertté és elismertté váltak és így, közvetlenül vagy közvetve, hatottak a későbbi empirikus kutatásokra is. Lásd e tanulmány Kulcsár jogismeret kutatásával foglalkozó részét.

¹²⁵ Uo. 284.

¹²⁶ Másrészt, tudománytörténeti értelemben Sajó attitűdje azt is jelzi, hogy a hazai jogszociológia jelentősen fejlődött két évtized alatt, hiszen Sajó a következő generáció tagjaként eljutott az „alapító” eredményeinek integrálásával párhuzamosa azok kritikájához is, és így jelentősen tovább fejlesztette az egész tudományterületet. Azaz, az ún. „rejtvényfejtő” kutatásra láthatunk ebben az esetben

A jogismeret kutatásánál a következő fontosabb problémákkal kell szembenéznie a kutatónak:

- (a) Mivel a jogismeret kutatásával leginkább jogászok, és köztük is egyetemi oktatók és tanárok foglalkoztak és foglalkoznak, ezért az értékelésnél hajlamosak vagyunk az eredményeket a helyesség eszménye alapján megítélni. Ez hasonlít az egyetemi vizsgáztatásra, ahol a jog tudását a kérdésre adott helyes vagy helytelen válasz alapján értékelik.¹²⁷
- (b) A hétköznapi tudatban a jogról élő képből azonban hiányzik az a fajta jogász-kategóriákban való gondolkodás, ami a jogi oktatásban elsajátított ismeretknél több-kevésbé magától értetődő. A jog mindennapi ismerete alapvetően (i.) kazuisztikus, azaz nem rendszerezett, (ii.) jogi-formális elemekhez kötődik, például egy szerződéshez, és (iii.) formális szerepekhez is kapcsolódik, mint például az ügyvéd vagy a bíró. A hétköznapi jogismeret szerkezete tehát természetében különbözik a jogász jogismerettől; azzal összehasonlítva töredékes és gyakran szituatív jellegű is.¹²⁸
- (c) A jogtételek ismerete azért sem releváns, vagy perdöntő minden esetben, mert az állampolgárok sosem az elvont jogszabállyal, hanem a konkrét viszonyokban érvényesülő szabályokkal, azaz normatív gyakorlattal találkoznak, és valójában erről és nem a betű szerinti jogról vannak ismereteik. A jogra alapuló társadalmi gyakorlat azonban – mint ezt számos kutatás bemutatja – több ponton eltérhet, továbbléphet, vagy akár el is távolodhat a jog lefektetett szabályaitól. Ezért igencsak megkérdőjelezhető az absztrakt jogtételek esetleges ismeretének vagy nem tudásának magyarázó ereje jogszociológiai kontextusban.¹²⁹
- (d) Az előző probléma egy másik vetülete, hogy még ha ismerik is a szabályt az állampolgárok, az alkalmazásával már nem biztos, hogy tisztában vannak. Ez pedig – amennyiben a jogot többnek tartjuk, mint törvénykönyvek szabályai – felveti annak kérdését, hogy a pusztán jogszabályismeret vajon tényleges jogismeretet jelent-e, azaz releváns-e egyáltalán.¹³⁰
- (e) További kérdés, hogy vajon az állampolgárok válaszai mennyiben tükrözik valódi jogismeretüket, ugyanis azokat több tényező is torzíthatja. Sajó kiemeli az óhajok, a joggal való azonosulás és a félelem tényezőjét. E ponton a jogtudat további dimenzióinak a jogismeretre gyakorolt hatásával kerül szembe a kutató.¹³¹
- (f) Hasonló szempont, hogy a ‘tisztán’ jogismeret valószínűleg nem is létezik, mivel a jogi ismeretek gyakran értékeléssel keverednek, továbbá a válaszokat az is befolyásolja, hogy az alany szerint van-e egy joghatás bekövetkezésének esélye

példát. Vö. Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris, 2004. 47–54.

¹²⁷ Uo. 274.

¹²⁸ Uo. 275.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo. 275–276.

és ezzel a saját helyzetnek a megítélése is torzíthatja a jogismerettel kapcsolatos válaszokat.¹³²

- (g) Utolsóként arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a jogismeret kazuisztikus, tehát élethelyzetről-élethelyzetre, a személyes tapasztalatok alapján alakul ki, és így nem alapelvekből táplálkozik. Ezért nem lehet valamiféle absztrakt jogi alapelv készletet feltételezni a jogismeret kutatások során kapott válaszok hátterében.¹³³

Az előbbieket összegezve azt láthatjuk, hogy Sajó szerint a jogismeret igencsak problematikus fogalom, mivel nehezen összeegyeztethető a társadalomtudományok legújabb fejleményeivel, különösen azért mert nincs tekintettel az ismeretek társadalmi és lélektani működésére.¹³⁴ A jogtudat kutatása szempontjából pedig Sajó a következőképpen összegzi a jogismeret szerepét: (a jogismeretre vonatkozó) „rendezőelvek tehát nem irányítják empirikusan a tudatot – esetenként csak a matematikai-statisztikai elemzés alakítja ki ezeket – de mint kutatói konstrukciók a társadalmi tudat megjelenítésének hasznos eszközei.”¹³⁵

4.2. Érzelmi-akarati és értékelő elemek

Az érzelmi-akarati és az értékelő elemek vizsgálata – azaz a létező jog megítélésére és ezzel összefüggésben a kívánatosnak tartott jogról való vélekedések – alkotja a jogtudat másik nagy területét. Ez, a jogismerettel kapcsolatos kritikai fejtegetésekkel összehasonlítva, kevesebb teret kap a hetedik fejezet „elméleti részében”. Továbbá, azokat gyakran összefonódva mutatja be Sajó, így itt is együtt foglalkozunk vele. A némiképp visszafogottabb tárgyalás fő oka az lehet, hogy a jogtudat e dimenziói kutatásának a korszakban nem voltak olyan hagyományai, mint a jogismeret vizsgálatának, így a vonatkozó empiria és elmélet is szegényesebb. Ezzel összhangban Sajó értékelése kevésbé kritikai, inkább bemutatató-leíró jellegű.

A kiindulópont hasonlít a korábbiakhoz, a szerző ugyanis jelzi, hogy az általános kérdésfeltevéseknek e körben sincs relevanciája, mivel mind az elfogadás, mind az értékelés több szempontból is értelmezhető. A jog elfogadása az állampolgárok szemszögéből például legalább három nézőpontból is felmerülhet: (i.) mennyiben fogadja el saját cselekvése mércéjeként, (ii.) egy adott helyzetben és (iii.) mások cselekvése mércéjeként. Hasonlóan összetett a jog értékelése is, hiszen az értékelés vonatkozhat (i.) a jogra általában, vagy (ii.) egyes jogi megoldásokra, és azt semmi sem garantálja, hogy az egyéni vélemények e szempontból konvergálnának.¹³⁶ Tehát bizonytalan az összefüggés a jog általános megítélése és a konkrét értékelések viszonya szempontjából. Sajó szerint ez arra mutat rá, hogy a jogérzet vagy jog iránti attitűdök kutatása – melyeket némileg cinikusan a bölcsek kövének kereséséhez hason-

¹³² Uo. 277.

¹³³ Uo. 277–278.

¹³⁴ Uo. 277.

¹³⁵ Uo. 278.

¹³⁶ Uo. 278–279.

lít – kétséges eredményekre vezethetnek, mert például a jog vagy az állam lehet általános „tisztélet” tárgya, de ez jól összefér az egyedi helyzetekben a jog megkerülésével a jogalanyok gondolkodásában.¹³⁷

További fontos mozzanat a jogtudat feltérképezésénél az érzelmi elemek bekapcsolása. Az érzelmek nem hagyhatók figyelmen kívül, mivel egyrészt (i.) formálják a jogról alkotott véleményeket, továbbá (ii.) az ismereteknek olyan intenzitást adhatnak, mely cselekvéshez vezetheti a jogalanyt, végül (iii.) hatnak az ismeret befogadására; egy adott jogszabály ismerete akár érzelmi szempontoktól is függhet. E fontos dimenzió elemzése a későbbiekben a háttérben marad, egyes pontokon el is tűnik – sajnálatos, hogy Sajó az említésen túl nem vitte tovább ezt a fontos elemzési irányt.¹³⁸

Utolsóként, a legújabb szociálpszichológiai irodalom alapján, Sajó arra is felhívja a figyelmet, „hogyan nem elég a konkrét tudattartalmakkal” foglalkozni a kutatás során, hanem „arra a gondolati szerkezetre is figyelni kell, amelyben ezek elrendeződnek és amely meghatározza kapcsolódásuk módját.”¹³⁹ E téren két fő típust lehet megkülönböztetni: az ún. dogmatikus és ezért egyszempontú, végső soron dichotóm – azaz kétpólusú, például jó vagy rossz – eredményekre vezető, másfelől az ún. nyitott, az eredeti összefüggésektől függetlenedni törekvő, a külső szempontokra nyitott gondolati szerkezetet. Ezek a valóságredukció szempontjából kiemelkedő fontosságúak, mivel a jogi ismeretek és a jogról való vélemények egymáshoz való viszonyát, és egyáltalán azt, hogy milyen típusú ismereteket és vélekedéseket sajátítanak el – a pszichológia nyelvén: integrálnak – a jogalanyok, döntően meghatározzák a „dogmatikus elme” és „nyitott elme” közötti szerkezeti eltérések.¹⁴⁰

4.3. A jogtudat-kutatások értéke és értelme

Sajó maga teszi fel a kérdést, hogy vajon az előbbi kritikák után van-e egyáltalán értelme a jogtudat-kutatásoknak, ha a jog mindennapi hatását vizsgáljuk.¹⁴¹ A válasz meglehetősen pragmatikus: óvatosnak és elővigyázatosnak kell lenni a feltárt adatokkal, ugyanis a kutatások során kapott különféle attitűdökből nem mindig lehet a valódi befolyásokra következtetni, mivel azok kialakulásában a véleményirányítóknak komoly szerepe van. Továbbá a tényleges cselekvés és a jogról alkotott vélekedések, értékítéletek között egyes esetekben jelentős lehet a távolság, ami ismét nehezíti a befolyás ténylegességének megismerését. Mindezek ellenére Sajó szerint – legalább részben – meg lehet az adatokból ismerni, hogy a jog milyen szerepet játszik a társadalmi valóságértelmezésben, illetve a jogról alkotott nézetek a jogrendszer működéséről is jó képet adhatnak.

¹³⁷ Uo. 279.

¹³⁸ Uo. 280. Meg kell említeni, hogy az érzelmek kutatása több mint két évtizedet követően újra Sajó tudományos érdeklődésének középpontjába kerül, és ekkor már kidolgozott keretek között, elmélyülten foglalkozik a problémával. Lásd: András SAJÓ: *Constitutional Sentiments*. New Haven–London, Yale University Press, 2011.

¹³⁹ SAJÓ (1986) i. m. 280.

¹⁴⁰ Uo. 281–282.

¹⁴¹ Uo. 282.

4.4. A Kádár-kori jogtudat jellemzői: deformáltság és jogidegenség

Mint említettük, Sajó kiindulópontja az, hogy a magyar jogtudat jogidegen és – ilyen értelemben (sok más egyéb ‘értelem’ mellett) – alapjaiban eltér egy nyugati ország lakóinak felfogásától. A szerző szavaival: „Úgy tűnik, mintha a társadalmi kultúrának, a mindennapi életnek a jogi valóságértelmezés – a szoros jogéleten kívül – nem lenne szerves része.”¹⁴² Ennek egyik legfőbb oka, hogy a jogrendszer nem épül be az állampolgárok életébe egy természetes problémamegoldó és -kezelő mechanizmusként, hanem a joghoz fordulás az állami szereplők behívását jelenti a vitatott helyzetbe, konfliktusba, és maga a jog ennek legfontosabb eszköze.¹⁴³ Azaz a jog az egyéni döntéseknél külsődleges referenciapont, mely alkalmas az állam, a hivatal, a szervek stb. figyelmének az állampolgár felé fordítására és így ügye esetleges kimozdítására a holtpontról.

További deformációt okoz, hogy mivel a Kádár-kor jogrendszere számos ponton akadályozta az alanyi jogok érvényesítését, így azok artikulálásának és egyéni érvényesítésének esélyei még jobban csökkentek. Ezzel párhuzamosan a jogi érvek jelentősége is redukálódott, ami pedig mind a jogismeretre, mind a jogtudatra komoly hatással van. Különösen igaz ez az olyan helyzetekre, ahol az állampolgár valamely állami szerv képében a hatalommal kerül szembe, és mivel a jogi érvelés sikere itt gyakran több okból is kizárt, ahelyett „a kéréselés, a kegyet remélő lojalitás gesztusai, a rászorultságra (kevésbé az érdemre) alapozott méltányossági jellegű, legföljebb egyenlőségi hivatkozás érvényesül.”¹⁴⁴

Sajó végső értékítélete, mellyel gyakorlatilag mindent elmond a korábbiakban részletesen elemzett Kádár-kori jogtudatról az, hogy a kötelességre való hivatkozás az egyetlen olyan dimenzió, ahol a hétköznapi jogi gondolkodásban is „[...] sikeresen megjelenik a jog, és ez jelzi a jogi kultúra, a jogtudat és részben a (hatékony) szabályozás állapotát.”¹⁴⁵

4.5. A Kádár-kori jogtudat jellemzői: konformitás és nonkonformitás, tolerancia és intolerancia

A fenti négy jellemző segítségével a hetvenes-nyolcvanas évek magyar jogtudata jól körírlható a legalizmus, azaz a joghoz való ragaszkodás vagy annak kritikája szemszögéből. Konformitás vagy konformizmus alatt az állampolgároknak azt az attitűdjét értjük, amikor a jogról alkotott véleményük egybevág a jog álláspontjával. Ezzel szemben non-konformitás esetén a jogalany a jogi állásponttól különböző véleményt fogalmaz meg, tehát mondjuk úgy véli, hogy valamit, amit büntet a jog, azt nem kellene büntetni. A tolerancia-intolerancia fogalom-pár pedig értékítéletet fejez ki, mivel egy állampolgár vagy azt gondolhatja, hogy az adott cselekményt – függetlenül a

¹⁴² Uo. 309

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Uo. 311.

¹⁴⁵ Uo. 312.

jogi szabályozás aktuális állásától – büntetni kellene, vagy pedig azt, hogy nem szabadna büntetni, enyhíteni kellene a szabályozáson.

Egy 1983-as, közel 3000 értékelhető válasszal rendelkező családjogi és büntetőjogi értékelésekkel foglalkozó felmérést alapul véve az előbb fogalmak koordináta-rendszerében feltérképezhetők a Kádár-kori lakosság jogtudatának egyes dimenziói. Érdekes módon – s ez különösen figyelemre méltó következtetés a jogtudat korábban már bemutatott jogidegensége fényében – Sajó szerint „a legjellemzőbb az intoleránsnak feltételezett jogi állásponthoz való ragaszkodás.”¹⁴⁶ Azaz, az állampolgárok jelentős részben (87%) feltételezik, hogy a jog egy adott kérdésben büntetni rendel valamit – még akkor is, ha az valójában nem büntetendő (ugyanis a kutatás során a kérdéses során bemutatott tényállásoknak csak a fele volt jogellenes). Továbbá az is megállapítható, hogy a lakosság egy része szigorúbbnak hiszi a jogot, mint az valójában, és ez összefügg a saját, általában büntetést kívánó értékelésével. Azok között pedig, akik egy szabály enyhítését, a büntetés enyhítését vagy megszüntetését kívánják – mutat rá Sajó – nagy azoknak az előfordulása, akik nem értenek egyet valamilyen alapon az adott jogszálllyal.

A magyar lakosság tehát alapvetően elfogadja a jogot, sőt ezt a legtöbb esetben szigorúbbnak is gondolja, mint amilyen a valóságban. Ennek magyarázata az lakosság széles körében élő büntetési igény (punitivitás). Ez a nemzetközi tapasztalatok alapján a Franciaországban feltárt ún. „jogkonform-legalista” típusal állítható párhuzamba, mely erős büntetési igénnyel kapcsolja össze a jogrend elfogadását, helyeslését.¹⁴⁷ Összegezve: egy olyan paradox helyzet áll elő a Kádár-kori jogtudatban, hogy a lakosság általában törekszik jogon kívüli utakon megoldani a problémái, ellenben a jottól erősen elvárja mások (!) megbüntetését. Nincs is szebb példája a társadalmi szintű álszentségnek és tudathasadásnak, mely oly jellemző volt a korszak általános gondolkodására.¹⁴⁸

5. Összegzés: írott malaszt csupán?

A szocialista jogtudomány eredményeinek értékelése, és így valamiféle viszony kialakítása egyáltalán nem olyan könnyű feladat, mint amilyennek elsőre tűnhet.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Uo. 289.

¹⁴⁷ Uo. 293.

¹⁴⁸ Egy 1986 decemberében – a TÁRKI által végzett – széleskörű adatfelvétel alapján Sajó széleskörűen és részletesen, a korszakban újdonságnak számító SPSS program használatával, elemezte a lakosság jogosultság-tudatát. Az empirikus kutatás eredményei egybevágók a *Látszat és valóság* konklúzióival, a késő-Kádár korszak jogi kultúrája igencsak távol áll egy olyan „nyugati-mintázattól” jogi kultúrától, melyben a jogosultságok polgári érvényesítése képezi a jog társadalmi működésének egyik meghatározó mozzanatát. Sajó szavaival: „A jogosultság igény pragmatikus, jórészt hiányzik belőle az alanyi jogi védettség lehetőségének felismerése, az emberi méltóság mindenki-re kiterjesztése, primitív lázongás és gyakorlati szubmisszivitás jellemzi, anélkül, hogy a hatósági cselekvés autoriter legitimációját számottevően kérdésessé tennék.” SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1988–1989. kül. 145–174. (az idézet forrása: 173.)

¹⁴⁹ A különféle megközelítések és viszonyulások bemutatásához lásd többek között Cserne Péter, Szabó

Amennyiben elkerülni kívánjuk a fenyegető leegyszerűsítéseket, akkor egy igen összetett feladattal találjuk szembe magunkat. E tanulmány lezárásaként ezért nem is vállalkoznánk egy átfogó értékelés elkészítésére, hanem két szempontból tennénk mérlegre az eredményeket. Az egyik a saját kontextusukban történő (külső), míg a másik a kutatások szakmai nézőpontú (belső) értékelése.

5.1. Kontextuális szempontok

Kulcsár közel fél évszázaddal korábban folytatott kutatása nem csak újszerűsége, bátorsága, és ténymegállapításai miatt jelentős. Ezen túl két további szempontból is fontos a magyar empirikus jogszociológia fejlődése szempontjából. Az első ilyen szempont elmélettörténeti. Ha Kulcsár módszertana és adatai mögé tekintünk és kutatásának fogalmi előfeltevéseit vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy e kutatás „teret nyitott” a későbbi empirikus kutatások számára, valamint plauzibilis kiinduló fogalomkészletet kínált. Ezért lényeges a jogismeret és jogtudat elválasztása, a jogismeret dinamikus dimenziójának megkülönböztetése annak pusztá leírásától. A későbbi empirikus kutatások sora és eredményei igazolják Kulcsár ilyen irányú – talán nem is szándékolt – törekvéseit.

Sajó munkái a szerző éles kritikai érzékének köszönhetően kiválóan felszínre hozták a Kádár-korszak jogtudatának hipokrita és álságos jellemzőit. Rá kell azonban mutatni arra is, hogy a jogtudat belső ellentmondásainak kimutatásával – jogidegenség vs. erőteljes büntetési igény – Sajó a magyar népesség gondolkodásának egy modern, valójában „korszak-független” jellemzőjét vizsgálta az 1956-ot követő szocialista korszak kontextusában. Erre maga is utal, amikor a két világháború közötti paraszti jogfelfogás – Tárkány-Szűcs Ernőt¹⁵⁰ többször is idézve és Erdei Ferencre¹⁵¹ is hivatkozva – hasonlóságait emeli ki, és annak továbbélését is elfogadja.¹⁵²

Végso soron a Kulcsár tevékenységével kezdődő, majd Sajó neve által fémjelzett, de ekkor már szélesebb szakmai közösség által végzett empirikus jogismeret és jogtudat kutatások – melyeket Szabó Imre is megtámogatott elméleti szempontból – a szocialista jogelméleti reflexió egyik kiemelt területét alkották. A tényekhez kötöttség és a külföldi szakirodalom szinte naprakész követése pedig biztosította a tudományosság sztenderdjeinek és hagyományos értékeinek továbbélését és megalapozott kritika lehetőségének fenntartását.

Miklós, Szilágyi Péter vagy Varga Csaba kísérleteit: CSERNE Péter: Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében. *Világosság*, 2004/4. 49–63.; SZILÁGYI Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. *Világosság*, 2004/4. 89–116.; 23–33.; SZABÓ Miklós: Defensor dogmatis. *Világosság*, 2004/4. 35–48.; VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. *Világosság*, 2004/4. 89–116.

¹⁵⁰ TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat, 1981.

¹⁵¹ ERDEI Ferenc: *A magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

¹⁵² SAJÓ (1986) i. m. 298–299.

5.2. Szakmai szempontok

Ha a kutatások belső, szakmai összefüggéseit vizsgáljuk, akkor három értékelési szempont kerül előtérbe.

Elsőként érdemes összefoglalni, hogy a jogtudat milyen dimenzióit vizsgálták kimerítően a több mint két évtized során végzett kutatások. Az egyes kutatásokat vizsgálva megállapítható, hogy

- (i.) a jogtudat pszichológiai (PFT-teszt) és társadalom-lélektani szerkezete (jogtisztelet mutató, jogkövetés motívumai, büntetési igény; jogtudat–vélemény–magatartás; normalizáció; legalizmus);
- (ii.) a jogismeret és jogtudat viszonya;
- (iii.) a társadalmi szerkezet hatása a jogismeretre és a jogtudatra;
- (iv.) a jogismeret alakulása jogterületenként (büntetőjog, családjog, polgári jog) voltak azok a kérdések, melyeket széleskörűen és elmélyülten vizsgáltak.

Vannak olyan területek – másodsorban –, melyeket érintettek a vizsgálatok során, de ezek inkább esetleges és csak szekunder jelleggel kerültek az érdeklődés fénykörében. E csoportba tartozik(nak)

- (i.) a tömegkommunikáció hatása a jogtudatra;
- (ii.) a jogi szocializáció (erről Sajó főként elméleti szinten írt 1980-ban, illetve a diákok körében végzett 1982-es kutatás foglalkozott ezzel a kérdéssel);
- (iii.) a történelmi tapasztalatok (az 1975-ös fizikai dolgozók jogtudata kapcsán);
- (iv.) a társadalmi csoport hatása az egyéni jogtudatra (a házimesteres kutatás félresikerült, később ellentmondásos következtetései);
- (v.) az „államtisztelet” (politika) és jog viszonya a jogtudatban;
- (vi.) jog és erkölcs elválásának tudathasadásos viszonya;
- (vii.) a munkajog jogismereti dimenziói.

Utolsóként azt is jelezni kell, hogy egyes témák pedig egyszerűen kimaradtak a kutatásokból. Ilyen téma volt

- (i.) a társadalmi értékrend és a jogi attitűdök rendszerének összefüggése;
- (ii.) a társadalmi karakter (mentalitás) és jogtudat kapcsolata;
- (iii.) a jogi kultúra problematikája.

Az előbbieket fényében az alcímben feltett kérdésre válaszunk egyértelmű: nem. A szocialista korszak jogismeret és jogtudat kutatásai folytatható hagyományt jelentenek ma is. Különösen azért, mert korunk jogtudatának időbeli összehasonlító kutatásaihoz kiváló kiindulópontot kínálnak mind az empirikus anyag, mind a módszertan, és mind a tudományos fogalom- és következtetés-készlet szempontjából. Napjaink egyik legérdekesebb kérdése az előbbieket alapján az lehet, hogy vajon a rendszerváltást követő politikai- és gazdasági szerkezetváltás hatott-e a lakosság jogtudatának jellemzőire, illetve a jogtudat Kádár-kori tudathasadásos szerkezete vajon hogyan befolyásolta az új struktúrát. E problémából számos konkrét kis- és nagymintás, különféle módszertant alkalmazó és a kortárs külföldi – empirikus és elméleti – eredményekre támaszkodó és azokkal párhuzamba állítható egyedi kutatás elindítható. Csak remélni lehet, hogy ezek intenzitása eléri a hetvenes-nyolcvanas évek szintjét.